

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ЄРСПІАЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСЯЧНИК

IX

**ВИЗВОЛЬНИЙ
ШЛЯХ**

Суспільно-політичний і науко-
во-літературний місячник

Видає

Українська Видавнича Спілка

**LIBERATION
PATH**

Ukrainian Political, Social,
Scientific & Literary Magazine
Published monthly by
Ukrainian Publishers Ltd.

№ 9 (155), September, 1960, Vol. XIII.

Редагує Колегія

Редактор Літературного Відділу

Проф. д-р В. Державин

Головний редактор Г. Драбат

Редакція і Адміністрація:

237, Liverpool Road, London, N. 1., Tel.: NORTH, 1828

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 1960 РІК

Країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія	2 ф. 15 ш.	1 ф. 8 ш.	15 ш.	5 ш.
Австрія ..	100 ш.	55 ш.	30 ш.	10 ш.
Аргентина	200 пезів	105 пезів	55 пезів	20 пезів
Бельгія ...	275 б. фр.	138 б. фр.	75 б. фр.	25 б. фр.
В. Британія	2 ф. 4 ш.	1 ф. 2 ш.	12 ш.	4 ш.
Канада ...	8 дол.	4 дол.	2 дол. 40 ц.	80 цент.
Німеччина	18 н. м.	9 н. м.	4.50 н. м.	1.50 н. м.
Парагвай .	240 гуар.	120 гуар.	60 гуар.	20 гуар.
США	8 дол.	4 дол.	2 дол. 40 ц.	80 цент.
Франція ..	2.500 ф. фр.	1.250 ф. фр.	630 ф. фр.	210 ф. фр.
Швеція ...	28 кор.	14 кор.	7.50 кор.	2.50 кор.

В інших країнах — у перелічених на валюту даної держави

Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 9/81 (155)

ВЕРЕСЕНЬ, 1960

Річник VII (XIII)

Зміст IX-ої книжки

Проф. П. Савчук: НАПЕРЕДОДНІ ШЕВЧЕНКОВИХ РОКОВИН	963
Богдан Бора: ШЛЯХИ; ЕВОЛЮЦІЯ	966
П. Самодін: В ПАВУТИННІ МОСКОВСЬКОЇ ВРЕХНІ	967
Дм. Донцов: РОЛЯ МІСТА В ЖИТТІ НАЦІЇ	971
Богдан Бора: НАД КНИГАМИ; МЕТАФІЗИЧНЕ	976
Михайло Мухин: В ПУТАХ ШАЙТАНА	977
Петро Терещук: НАРИСИ З НАЙНОВІШОЇ ІСТОРІЇ	987
Міг Роман Кухар: ДЖЕРЕЛА ДО БИТВИ ПІД ПОЛТАВОЮ	999
Проф. М. Величківський: ДО ПИТАННЯ ПРО ЕФЕКТИВНІСТЬ ЛІСОЗАХИСНИХ СМУГ В УКРАЇНІ	1007
Лариса Мурович: ПРАВДИВИЙ СОН	1011
Юрій Буряківець: ПТИЦІ	1012
М. Л-ко: СТАРОГРЕЦЬКІ МІТИ (книга третя)	1015
Олекса Воропай: ЛЕЛЯ, ЛАДА І ЛАДО	1023
Ольга Лубська: СХІД СОНЦЯ; МОВ ЧОРНИЙ ЛЕВІДЬ	1032
Андрій Легіт: ХОТІВ БИ Я; ВІДГРЕМІВ ОГНЯНИЙ БУРЕВІЙ; Я П'Ю НАДХНЕННЯ	1033
Сергій Жук: МОЖЕ Я ЗАСНУ В КРАЇНІ ГОРЯ; В ДАВНІМ ЄГИПТІ	1034
П. О.: СПОМИНИ ПРО ЮНАЦТВО	1035
Артур Фурман: ОДЕРЖИМІ ДУХОМ БАНДЕРИ	1046
Орчі: БАГРЯНИЙ КВІТ (повість, перекл. ОД., продовж.,9)	1059
З нових видань:	
Яр Сланутич: НОВИЙ ТВІР ПРО ГЕТЬМАНА МАЗЕПУ	1071
Софія Наумович: НЕ ЦЕЙ КЛІМАТ	1072
Юрій Тис-Крохмалюк: ВАРТІСНИЙ ТВІР	1075
З листів до Редакції:	
П. Штепа: ДЕЯКІ ЗАУВАЖЕННЯ ДО НАШИХ АНГЛОМОВНИХ ВИДАНЬ	1077

Передрук дозволений за поданням джерела

ВИДАЄ «УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА»
ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

...*"Library & Book Supply"*
1, Barvon St.,
Glenroy 9., Victoria.

АВСТРІЯ

M. Petruszczak
Watzmannstr. B 4/Z. 2,
Salzburg-Aigen

АРГЕНТИНА:

W. Zastawnyj,
Soler 5039,
Buenos Aires.

БЕЛЬГІЯ:

Omelan Kowal,
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4.

КАНАДА:

P. Shevchuk, Esq.,
140, Bathurst St.,
Toronto, Ont.,

НІМЕЧЧИНА:

"Shlach Peremohy",
München, 8.
Zeppelinstr. 67.

ПАРАГВАЙ:

I. Lytwynowych,
Casilla de Correo, 70.
Encarnation.

США:

H. Cebrij,
721 E-6th Str.,
New-York City, N. Y.

Дітройт і околиця:

M. Fedyshyn,
6786, Memorial St.,
Detroit, 28, Mich.

Клівленд і околиця:

T. Wasyluk,
809, Starkweather Str.,
Cleveland, 13., Ohio.

ТУРЕЧЧИНА:

Sotnik Mikola Zabello,
Istanbul,
Beyoglu Posta Kutuso 224.

ФРАНЦІЯ:

"L'Ukrainien"
26, Rue de Montholon,
Paris 9 e.

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 4 шіл.
Всіх наших Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо
розраховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси про-
симо повідомити головну Адміністрацію в Лондоні.

«ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» — ЦЕ НАЙКРАЩИЙ СУСПІЛЬНО-
ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК ДЛЯ
КОЖНОГО УКРАЇНЦЯ І КОЖНОЇ УКРАЇНКИ НА ЧУЖИНІ.
СЛУЖИТЬ ТІЛЬКИ ІНТЕРЕСАМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
І ЙОГО БЕЗКОМПРОМІСОВІЙ БОРОТЬБИ ЗА УССД!

СПОВНІТЬ СВІЙ ОБОВ'ЯЗОК: ВПЛАТІТЬ ПЕРЕДПЛАТУ,
ПРИЄДНАЙТЕ НОВИХ ЧИТАЧІВ І ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ТА
ВСЮДИ РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ ЙОГО МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ
ЕМІГРАЦІЄЮ!

Павло САВЧУК

НАПЕРЕДОДНІ ШЕВЧЕНКОВИХ РОКОВИН

Наближаємося до 1961 року, коли вся українська нація відзначатиме соті роковини з дня смерти свого великого сина, поета-борця — Тараса Шевченка. І ось напередодні цієї дати хоч кількома словами пригадаємо нашій українській громадськості у вільному світі про велич і значення для української нації нашого невмирущого Генія.

Цілий вік розділяє нас від живого Тараса Шевченка. Чимало вніс цей вік нового — доброго і злого — в історію життя українського народу і його визвольної боротьби. Чимало нанесла ворожа рука брудного писаного намулу на ідейно-кришталеву творчість нашого Генія, намагаючись зфальшувати його ідею, історично-невірно інтерпретувати його творчість, щоб дезорієнтувати молодше покоління, підмінити справжні ідеали українського народу та обмотати його павутинням московського імперіялізму.

Однак підростає молоде українське покоління навіть у підсоветській дійсності відчуває справжні ідеали Т. Шевченка, який віддав ціле своє життя в боротьбі з Московщиною, щоб на оновленій українській землі «врага не було, супостата...»

Чому Т. Шевченко заслужив такого національного довір'я свого народу? Чому його ідеали проміюють як символ на прапорах української визвольної боротьби? А тому, що його шляхетні ідеали є виявом бажань, прагнень усього українського народу, є втіленням його духу. У свій час І. Франко писав, що Шевченко... «речник національних ідей, поет, що обняв душею всю Україну, оживив її минувшину і плямував тих, що мучили і мучать її».

Шевченкові ідеї — це дух усього українського поневоленого народу. Шевченко — символ України, орел слави духової культури її народу, немеркнутий, вічносяючий живий дух героїчного українського національного «Я». Його невмируще слово орлиними крилами літає над історією нашої бувальщини, яку творили на широких просторах України козацькі лицарі; про них наш поет писав у багатьох своїх творах, давши неперевершені образи їхньої слави. Так, хоч би в поемі «Іван Підкова», Шевченко ставив перед очі козацьким нащадкам, упряженим у московське ярмо, безсмертну славу й велич минулої бувальщини:

Було колись — в Україні
Ревіли гармати;
Було колись — запросці
Вміли панувати!
Панували, добували
І славу, і волю...

В таких образах навіть могили, живі свідки волі України, промовляли до наступного покоління про минуле, про лицарські подвиги їх дідів і батьків, що поклали своє життя за найвищі національні ідеали.

Геній Шевченка різьбив рідним словом, нашої перлини багатющої української мови, глибоко психологічні риси своїх образів, творив неповторні обличчя, фігури, сцени, пейзажі, які поет відчував душею Божого надхнення. Шевченко відкривав і змальовував те, ніби таємне буття, що протягом віків було приховане від людського ока. Він зумів відтворити минуле й показати ясний шлях у майбутнє.

Як відомо, Шевченко творив саме тоді, коли чорна реакція московського імперіялізму, на чолі з царем Миколою I-им, — розплилась отруйним гадючим жалом по всій Україні. І ці факти він показує у своїх творах із глибоким національним відчуттям.

Талант поета сполучався в ньому з глибоким знанням історії, етнографії, фолкльору, національної філософії (мудрости), народної мови та життя поневоленого українського народу. Мальовничі картини (пейзажі), побут, повір'я, приповідки, прислів'я, народні обряди, народні й релігійні пісні — у всіх його творах чергуються з історичними ескурсами. Цей великий український природний і духовий скарб він широко використовував у всіх своїх творах, сполучаючи всі ті елементи в особливий, неповторний національний кольорит.

З баченого, почутого в слові й пісні, виникали цілі сцени, дієві образи, з характеристичними їм рисами сучасного й минулого. Обличчя то були різні, почавши від найвищої ієрархії: царів, губернаторів, чиновників, кріпосників, і кінчаючи на покріпачених селянах, батраках, прислужниках тощо. А між тим улюблені постаті: гетьмани, полковники, сотники, отамани й козацтво. Ось галерея образів у творах Тараса Шевченка. Як прекрасно змалював він у своїх творах своїх героїв! Вони вміли панувати, любили життя, усміхалися йому, а як треба було, то й боролися з ним. Скільки таких образів, величних і грізних, або лукавих і зловорожих, непривітних виглядають із тої чи іншої поеми Шевченка.

Однак не раз ці контури пера чи пензля поет із відчаєм і люттям рвав на дрібні шматочки, бо вони не відповідали його розумінню баченого й уявного. І ніхто вже того не поверне й не збагне, тих перших дум поетового надхнення. Але творчий геній працював безупинно. Поет виростав у своїх задумах, упертіше клав свої думки на папір і вирізьблював неповторні образи.

В творчому захопленні поет писав вірш за віршем. 1840 року появляється перша збірка творів Т. Г. Шевченка «Кобзар». Хоч у першому виданні «Кобзаря» були поміщені лише вісім творів, але це була перемога на полі відродження національної духової культури українського народу. Це був тріумф усієї української нації. Геній Шевченка засяяв промінням ясного сонця. Поет відчув у собі непереможну національну силу свого народу, що несла його на своїх крилах до невтомної революційної боротьби за правду святую, аж до остаточної перемоги.

І ця перемога, так довго очікувана, прийшла. Поет вивів свій народ із рабів московського деспотизму на денне світло; показав «чийх батьків вони діти, ким за що закуті». Зірвав темну московську заслону, що за-

кривала тисячолітню велику національну українську культуру й славу історію перед світом. Відновив живу українську мову, що була в загнанні Московщиною, трактована як провінційальна, проста, хлопська мова. Він поставив її на педесталь мов світової культури. »Не одцуравсь того слова, що про Україну, любить її, думу правди, козацькую славу«.

Шевченко пізнав усю вдачу й природу Московщини, її рабську систему соціально-політичних відносин, накинену українському народові, її національно-психічні риси, батіївські комбінації володіння над немосковськими народами. Тоді його творче слово стало смертельним вістрям проти Московщини, проти всіх поневолювачів українського народу. Він спрямував український народ на шлях революційної боротьби »за правду святую, за вольную волю«. Читаючи його твори, з подивом захоплювалися Шевченковим генієм.

Йому ішов третій десяток років його життя, коли він став відомим поетом-мистцем. І хто лише прочитав його твори, хто в душі не був національним відступником, той з подивом, а то й з острахом подивляв велич його духового генія. Історик М. Костомарів, прочитавши твори Шевченка, писав:

»Я побачив, що муза Шевченка роздирала заслону народного життя. І страшно, й солодко, й боляче, й захоплює заглянути туди!... Тарасова муза прорвала якусь підземельну таму, вже кілька віків замкнену багатьма замками, припечатану багатьма печатками«.

Треба з об'єктивною щирістю сказати, що в нашому українському суспільстві ми не мали досі йому подібно-рівного поета, генія, майстра мистецького слова, повного національної наснаги. Ми мали й маємо великі таланти поетичного слова, що промінують індивідуальною довершеністю, в яких горить священний вогонь національного »Я«. Але Шевченко горить полум'ям генія, він горітиме вічно, освітлюючи прийдешнім поколінням шлях ідейного й революційного прямування до нових національних поривів, до досягнення найвищих національних ідеалів. Його невмируще слово завжди будитиме народ до чину, до вільного й соборного державного життя.

Богдан БОРА

Шляхи

Шляхи, шляхи... О хто полічить милі?
Збагне, де вежі нашої мети?
Далеко, мабуть... Щож, нам треба йти
І вірити — вони на небосхилі.

А там — тягар на плечі дітям здати,
Кивком руки благословить путі,
Щоб завели їх у гаї святі,
На лоно щастя соняшне, квітчате.

Шляхи, шляхи... Як макове одцвіття,
За нами свідки наших жертв — сліди...
О, хто збагне, де межі лихоліття,

Де наших мрій цвітуть рясні сади?
Далеко, мабуть... Щож, спинитись годі,
Бо відворот — це смерть, життя — в поході.

1960

Еволюція

Для людства Дарвін — ясновидцем, сонцем.
Христос — легенда, видумка і міт.
Усі зусилля докладає світ,
Щоб вічно жити в згоді з богоборцем.

Про совість навіть згадки вже немає.
На місці совісті сьогодні — гріш.
Христа розп'яття щезли з роздоріж.
Із вікон храмів пуста виглядає.

Десь загубились заповіді Божі
На довгих і крутих шляхах століть.
Тож правда: люди на звірят похожі

Ще більш, ніж перед тисячою літ.
Ім Бог сьогодні не суддя. Їх катом —
У пазурах нащадка мавпи атом.

1960

П. САМОДИН

В ПАВУТИННІ МОСКОВСЬКОЇ БРЕХНІ

НАЙБІЛЬША ЗАСЛУГА АЙЗЕНГАУЕРА

Нью-йоркський щоденник «Дейлі Ньюз», що має понад 2-мільйоновий наклад, у передовиці 22 серпня 1960 р. п. з. «Адлей (Стівенсон), як опікун Джека» (Кеннеді), демократичного кандидата на президента Америки, обговорив зміст книжки А. Стівенсона «Перші речі на перше місце», де вміщені його головні промови й статті з 1959 р. на закордонно-політичні теми. Вони набувають великої ваги тому, що хоч Стівенсона і переміг двічі Айзенгауер на президентських виборах, але він проте є першим кандидатом на державного секретаря, якщо президентом стане Джан Кеннеді, який тепер із ним тісно співпрацює, на втіху п. Елеонори Рузвельт і Хрущова, та на біду американського й інших народів. Редакція «Свободи» 27 серпня 1960 р. слушно назвала Стівенсона і свій коментар на цю тему — «Поганий дорадщик».

І не лише поганий, але й дуже небезпечний дорадник для всіх, крім москалів. Бож у тих своїх статтях — за характеристикою редакції «Дейлі Ньюз», — А. Стівенсон виявив свій страх і пошану до «СССР» із висновком закинути всяку думку про можливість знищення комунізму. Він просто в розпачу за майбутність Америки, якщо американці не перестануть «базікати» про безпеку комунізму. Червоний Китай — твердить «Дейлі Ньюз», — налякав Стівенсона не менше, ніж москалі. Тому він радить допустити до Об'єднаних Націй і комуністичний Китай, та подарувати йому острови Квімой і Матсу. А про 33 тисячі американців, забитих комуністами в Кореї, Стівенсон не згадав жодним словом!

Тому «Дейлі Ньюз» у своїх висновках слушно ствердив, що «пані Рузвельт вибрала такого злого закордонно-політичного вчителя для сенатора Кеннеді, що гіршого годі було будь-де знайти поза ССРСР», крім хіба лише Ітона та самої Елеонори Рузвельт! Тому навіть і Гаррі Труман гостро засудив Стівенсона, Рузвельтову, Гаррімана та інших подібних своїх однопартійців, як тих «аматорських дипломатів», які своїми подорожами до Москви і розмовами з Хрущовим, — а яких він обдурював і засліплював ще краще, ніж Сталін президента Ф. Рузвельта і Г. Трумана, — більше шкодять, ніж допомагають Америці. Та готують і для неї долю України.

Український протикомуністичний народ першим і найзавзятіше провадив рішучу всебічну боротьбу з московським комуністичним імперіалізмом і тиранією. Тому серед усіх поневолених москалями народів саме українці зазнали найтяжчого московського терору і винищення десятків мільйонів людей та руїни і незліченних матеріальних утрат за військового комунізму, за московських голодоморів в Україні у 1921-22, 1932-33 і 1946-47 рр., за примусової колективізації та пекельної ежовщини в 1937-38 рр. і в таборах рабської праці.

Але якщо московський комуністичний імперіалізм поневолить і американців з їхнім добробутом і волею, тоді їхні страхиття, руїна народного господарства, злидні та масові людські жертви напевно перевищать навіть і макабричні страхиття й жертви українського народу. Бо тоді вся Америка неминуче уподібниться до тієї вежі Вавилону та Содому й Гомори, де все буде кипіти, горіти, валитися й масово гинути в огні нещадного московсько-комуністичного терору й тиранії, з масовим розстрілами й таборами рабської праці, в огні неминучої громадянської війни й масових протикомуністичних повстань із погромами жидів, із взаємونيщенням білих і чорних, та взаємопоборюванням інших національних груп, що їх москалі будуть протиставляти за своїм віковим правилом і практикою: розділяй і володій.

Від того московсько-комуністичного Содому і Гомори могли врятувати все людство і розвалити московську в'язницю народів у 1944-45 рр. Рузвельт, Черчіль і Труман, якби їхня «політика» бодай тоді не була такою ж самовбивчою, і навіть ще гіршою, ніж «політика» Гітлера, якою він врятував від неминучого розгрому Московську імперію, а натомість розвалив Німеччину. А Рузвельт і Труман не лише врятували від рогрому, а ще й розбудували московську в'язницю народів на Заході й Сході, аж до теперішніх її меж! А крім того Труман зумів вирішально допомогти москалям розбудувати ще й велетенську китайську комуністичну імперію!!

Отож, якби американським президентом у 1952 або 1956 р. був обраний А. Стівенсон, а не Д. АЙЗЕНГАУЕР, то він з Елеонорою Рузвельт, Гарріманом та іншими «ітонами» напевно перевершив би й Рузвельта з Труманом, та допоміг би москалям і китайцям одягнути комуністичну петлю на шию ще й свого американського народу! Від тієї петлі американців урятував популярний Д. АЙЗЕНГАУЕР, що двічі переміг Стівенсона на президентських виборах, і тим найбільше прислужився Америці.

Але А. Стівенсон і на становищі державного секретаря, якщо він таким стане в 1961 р., зуміє з президентом Кеннеді швидко наблизити комуністичну петлю до шиї й американського народу, як те засвідчив і він сам змістом названої його книжки, і нью-йоркський «Дейлі Ньюз» своєю правдивою характеристикою А. Стівенсона. Тому хай американці бережуть себе не лише від московського комуністичного давуна, а теж від заляканих і загипнотизованих ним стівенсонів.

МОСКОВСЬКІ СТРАТОСФЕРНІ БРЕХНІ

Безмежній московсько-комуністичній брехні стало так тісно на Землі, що вона 1957 р. зі «спутником» була поширена москалями і в стратосфері, а з «луніком» почала кружляти вже навіть і довкола Місяця й Сонця! І тими своїми стратосферними брехнями Москва замилювала очі та «шила в дурні» навіть і вчених, а тим більше політиків і дипломатів, ще з більшим успіхом, ніж своєю всеземною забріханістю. Добре допомагає в цій справі Москві і легковірна преса вільного світу, включно з українською. Вона охоче й безкритично поширює сенсаційні стратосферні казки Кремля, як безсумніву «правду». І мовчить, напр., про видану в Нью-Йорку 1959 р. книжку видатного американського письменника Ллойда

Маллана **»Велика червона брехня»**, де він ґрунтовно викриває фантастичні брехні москалів про неперевершені **»досягнення»** їхньої науки й техніки. Тому головний зміст тієї книжки, на пропозицію сенатора Стайлса Бриджеса, був доданий до протоколів американського конгресу.

Письменник Л. Маллан, автор наукових творів п. з. **»Люди, ракети й щури»**, **»Сателіти простору»**, **»Провідник до астрономії»** та інших, у квітні 1958 р. поїхав до ССРСР і був там до червня з метою перевірити стан і досягнення московської науки й техніки. За той час він відвідав 38 найвидатніших московських учених, привіз із собою записані на звукових стрічках розмови з ними, та понад 6.000 фотографічних знімок. На основі всіх тих матеріялів і особистих спостережень, письменник Л. Маллан прийшов до висновку, що майже всі чванливі московські повідомлення про феноменальні досягнення їхньої науки й техніки — це велика червона брехня, викрита ним у так і названій його книжці.

Вона (книжка Маллана) допоможе зрозуміти і останні стратосферно-собачі казки Москви, породжені нечуваними досягненнями американської техніки. Як відомо, американці 10 серпня 1960 р. випустили в стратосферу 1.700-фунтовий сателіт **»Діскаверер 13»** із 300-фунтовою кабіною. Під час 17-го лету сателіта понад Землею на висоті 266-436 миль, коли він 11 серпня летів над північним Тихим Океаном, — наказом із землі та 300-фунтова кабіна автоматично була відокремлена від сателіта, і з допомогою ретроракети повернулась до Землі поблизу Гаваїв, де її вилунали в морі.

Цей перший цілком успішний досвід повертання сателітом на Землю важких речей відкрив великі й важливі можливості повертання сателітами не лише різних розвідувальних фотографій тощо, але й людей у спеціальних кабінах. Приймаючи американський прапор, що літав довкола Землі у тій кабіні, президент Айзенгауер ствердив, що Америка вже далеко випередила всіх у досліджуванні космосу. Проти 7 московських **»спутників»**, а з них лише 2, ще діючих у стратосфері, Америка випустила вже 23 сателіти, а з них 13 все ще діють.

Крім того Америка 12 серпня 1960 р. на Фльоріді випустила в стратосферу велетенський, як 6-ти поверховий будинок, бальон-сателіт **»Луна І»**, з надзвичайно складним у ньому апаратом, що перехоплює радіонадавчі хвилі і передає їх далі. Цілком успішний експеримент і з цим сателітом, за твердженням фахівців, може зреволюціонізувати світову комунікацію. Того ж 12 серпня американський ракетний літак **»Х-15»** з пілотом Р. Вайтом піднявся на 123.000 стіп (24,6 милі) — на найбільшу висоту, до якої досі піднімалась людина.

Усі ті досягнення американців та заява Айзенгауера не давали спати Хрущову, який вирішив, будь-що-будь, якнайшвидше **»догнати і випередити Америку»** і в стратосфері! Тому описану в книжці Л. Маллана велику червону брехню Москва поспішила доповнити ще й такою стратосферно-собачою казкою. Уже 19 серпня 1960 р., себто на 9-й день після випуску американського **»Діскаверера 13»**, — ТАСС повідомив про випущений москалями **»космічний корабель»**, нібито майже вшестеро важчий за **»Діскаверера 13»** (1.700 фунт.), бо аж... 10.120 фунтів! А хто не вірить, хай полетить і перевірить!

Ось так «випередивши» Америку вагою свого «корабля», Хрущов почав «переганяти» її і своїми собаками «Белкою» та «Стрелкою», що їх нібито вмістили в кабіні того «корабля» з телевізійним апаратом, який мав показувати дії тих собак у стратосфері під час лету «корабля» довкола Землі. А спеціальна апаратура мала уможливлювати стежити на Землі за телевізійними картинами поведінки тих собак. Якби це була правда, то московські дурисвіти напевно показали б те диво спеціально запрошеним чужоземним кореспондентам і послам на телевізії.

Якщо американці повернули на землю кабину з «Діскаверера 13», то хіба ж могло бути таке, щоб Хрущов їх і цій справі не «випередив»?! Отож ТАСС і запевняв наївних, що після того, як той «корабель» нібито також 17 разів облетів Землю, — внутрішня кабіна сателіта з собаками та іншими звірятами на автоматичному викидному апараті з парашутом повернулася 20 серпня на Землю. Московські вчені, мовляв, гелікоптером полетили на місце приземнення кабінки і ствердили, що собаки та інші звірята є в «доброму стані». А що й тут «чомусь» не було покликано жодного чужинецького науковця або кореспондента, а в пресі не подано не лише світлин, а навіть і назви тієї місцевості, де та кабіна «приземнилась», — то й ці факти свідчать про те, що не лише тих тварин, а, головне, і жодної кабінки з «корабля» не вдалося повернути на Землю московським дурисвітам.

Отже можна не сумніватися в тому, що ті «Белка» і «Стрелка» справді є «в доброму стані», бо їх напевно не випускали з двору собачої лябораторії ім. акад. Павлова, або й самого Хрущова в Кремлі, де вони напевно і не нюхали ту казкову «кабину». У тій лябораторії, на наказ Хрущова, фабрикували «телевізійні» й натуральні фотознімки «Белкі» й «Стрелкі», якими кремлівські мисливці-людолови насамперед «дурачили» чужоземних масових читачів сенсаційної преси, політиків і дипломатів. А також і поневолені народи СРСР, де роз'їздили авто з гучномовцями, і допомагали радіо і пресі поширювати кремлівську брехню про найбільше, мовляв, в історії людства науково-технологічне «досягнення» москалів!

Голова американського дослідчого відділу літунства, ген. Бернард Шрівер, слушно не вірить, щоб ті собаки могли живими повернутися назад. Він гадає, що та кабіна розбилась, коли впала на Землю, хоч вона справді ймовірно і не відокремлювалась від сателіта. Та московська брехня напевно буде виявлена в жовтні 1960 р., коли американське літунство випустить заповідженого сателіта довкола Землі з мавпою в кабінці, яка буде повернена на Землю живою чи мертвою.

Крім того 22-26 вересня 1960 р. відбудеться заповіджений Америкою випуск нового сателіта довкола Місяця з телевізійною камерою. Він зможе подати докладні світлини Місяця, які дозволять перевірити відомі світлини Місяця, нібито зроблені московським «Луніком 3», і виявити, — правдиві вони, чи зроблені в собачій лябораторії з тими «Белками» і «Стрелками», якими москалі так спритно обдурюють і засліплюють легковірних чужинців?

Можна не сумніватися в тому, що письменник Л. Маллан незабаром буде робити дуже важливі й цікаві додатки до другого видання своєї цінної книжки «Велика червона брехня».

Дм. ДОНЦОВ

РОЛЯ МІСТА В ЖИТТІ НАЦІЇ

»Паралітиком« назвав наш нарід Франко, а є в цих словах не лиш поетичний вислів, а й ствердження величезної ваги факту нашої суспільної будови: ми паралітики, бо спаралізовані деякі частини нашого тіла; бо нема в нас органу, що виконує одну з найважливіших функцій нашого національного життя — нема в нас свого міста.

Страшно пімстився той дефект на нас під час визвольних змагань 1917-21 років, коли зайшла потреба наглої мобілізації національної стихії, а коли осередки цієї стихії — міста, були в руках чужинців.

Пригадаймо собі з історії, коли ще наші міста були наші — за Хмельницького, Дорошенка або Мазепи, — як-то нелегко було чужинцеві просуватися в наш край; як-то доводилося брати одне за одним містечко, як-то в Батурині або в інших городах, населення ставляло чоло чужинецьким арміям, затримуючи їх просування в нашу територію; як-то, немов сіткою тою, кривали наші міста нашу землю, а продертися крізь неї, не було легко.

І якже ж інакше було тепер, в XIX і XX віках! Правда, й тепер займали ми столиці наші, але опанували їх не автохтонні міські українські елементи, лише довколишні селянські, що в австрійським чи російським одностроях випадково опинилися тоді в них чи біля них. А вже опанування Києва в грудні 1918 р. і в 1919 р. — це був просто «марш на Київ» селян, що входили у ворожий, опанований чужинцями осередок. Це було щось подібне до пізнішого «маршу на Рим» фашистів або «маршу на Букарешт» цараністів. Лише що — знову ж таки через ворожість нам нашого міста, — тамті у своїх столицях утрималися, а ми ж їх покинули. Тамті — билися з ворожими партіями своєї нації, а ми — з чужинцями.

А хоч би й у «мирні» часи! Коли міста наші набирали українського вигляду? Тільки під час мирної інвазії довколишнього сільського елемента, як це бувало, напр., під час сокільських чи просвітянських з'їздів. Міста як такі, лишалися чужинецькими острівцями серед нашого моря, але острівцями, що над тим морем панували.

Цікаво, що перешкодою в організуванні національної стихії були чужі міста не лиш під час народного зриву, не лиш під час наглої мобілізації. І в добу повільної, ступневої організації народу — економічної, політичної чи культурної — місто відіграло першорядну роль: **своє** місто — цю організацію надзвичайно улегшувало, **чуже** — її утруднювало або гамувало. І то однаково: чи тоді, коли перепроваджувано цю організацію нації в рамках держави чужої, чи власної (як було 1917 року або під час гетьманщини 1918 р.), коли, не кажучи вже про жидів, всі оті »Протофіси« і »Суозіфи« в наших містах страшенно шкодили організуванню української стихії в одне свідоме й цілеспрямоване ціле.

Звідки ця сила міста?

Звідти, що всі великі культури завжди були культурами міста. Світова історія творилася містами. Село було об'єктом, яким керувала міська культура, міська економіка, міська політика. Це лихо не таке страшне, коли місто і село однонаціональні, бо хоч місто накидає тоді селові свою вищу культуру, але культуру національно **печужу** селові; бо хоч підчиняє його своєму прововоді економічному й політичному, то все ж діє (місто) в цім випадку (*pars pro toto*), як репрезентант інтересів **цілої території, цілої нації**, дбає (бо мусить дбати) про її інтереси. Бо навіть за панщини пан мусів зважати на своїх кріпаків, з яких жив, бо навіть полководець не так плюндрує власну територію, як чужинецьку.

Цілком інакше, коли місто — чужонаціональне: тоді його зверхність стає зверхністю чужої метрополії, тоді панування над селом — стає пануванням над цілою чужою нацією, тоді культурна зверхність служить денационалізації, а політичний і економічний провід — вироджується в економічний і політичний **колоніальний визиск**.

Візьмім політику! Село може хоч яку революцію зробити, землю поділити, велику власність собі забрати, але що це йому допоможе, коли не його буде місто, яке видає закони і регулює ціле політичне й економічне життя? Коли чуже місто накладає податки на ту землю, присвоює (як у Совегах) цілу працю рук селянських і цілий його урожай? Коли своїми законами може знищити галузь промислу, з якого живе село, або тою чи іншою системою залізниць чи тариф, привести село до зубожіння, або регуляцією цін — до голоду чи еміграції. Коли чужому місту не залежить на тім, чи розвиватиметься чужинецьке село, чи виголодніє і вилюдніє, уступаючи місце колоністам з метрополії?...

В містах відбувалися перевороти політичні, на місце монархій приходили республіки, одну еліту змінювала інша, — а село жило своїм життям, ледве на це реагуючи. Правда, і в державах однонаціональних дуже часто нова міська еліта не питалася села про те, як має ним правити. А все ж таки старалася у власних інтересах про добробут селянської більшості дбати, а коли не дбала — приходила на зміну старій нова еліта, яка й задовільняла потреби більшості народу, в тому й села. Натомість пануюча еліта не мусіла того робити в країнах, де вона була **передусім експлоатентом метрополії**, як це було в Росії, де царське місто так само визискувало українське село, як тепер і місто большевицьке.

В державах, де місто і село тої самої нації — кожний уряд остаточно зданий на ласку більшості, отже — і свого села (дарма що воно лиш предмет його правління). Але в державах, де місто і село належать до інших народів, — уряд, хоч би й крайовий, спирається **не на більшість у чужім краю, лише на метрополію**, якої слухає; отже — може зовсім нехтувати потребами чужонаціонального села.

В новітні часи політичні організації мас виявляються у формі партій. Оередком партії, де сидить штаб її, — знову є місто. Тут друкуються партійні часописи, тут мають зайняття партійні шефи — люди вільного звання (адвокати, лікарі, інженери, журналісти). Має нація своє власне місто, то має відразу й цілі кадри своєї політичної еліти, яка лучить політично маси (ідейно і організаційно) — чи то в партійнім житті, чи то в час виборів, чи де там. Є, натомість, місто в чужих руках — політична

організація мас завмирає або, ще гірше, доконується чужим штабом під чужим прапором. Так організувало наших селян чуже російське місто під своїм (не нашим) московським соціалістичним прапором. А в Галичині, коли деякі села були під ідейним та організаційним впливом московськості, то лише завдяки культурним й економічно-політичним московським установам у містах, передусім у Львові.

Візьмім економіку! Село виробляє продукти землі і сировину для міста. Місто ті продукти сільської праці споживає, переробляє у своїх фабриках, на своїх машинах. А в цім царстві машини головною працею є праця організатора і адміністратора — не виробника. Не ручна сила, лише мозок організатора тримає цілу ту машинерію вкупі. Він укладає плян праці, встановляє ціни рук, сирівця і він панує над сільським виробником. І знов таки, коли таке трапляється в однонаціональній державі, це прибирає форму звичайної конкуренції різних верств тої самої суспільности. Коли ж місто і село різнонаціональні — справа міняється: тоді цілу націю спихає чужа буржуазія чи технократія до ролі одної (нижчої) соціальної класи, тоді калічаться національний організм, тоді на тім організмі виростає експонент іншого народу, паразит, який усі багатства зібрані з села обертає на потреби чужої суспільности: на чужі церкви, на чужу колонізацію, на Палестину, на чужі освітні товариства, чужі політичні партії, на чуже панування, що має селянську націю за предмет колоніальної експлуатації. Величезні багатства, які громадають у своїх руках Форди та інші міські долярові потентати в Америці, обертаються на університети, лічниці, дослідні інститути та наукові експедиції, призначені для добра американського таки народу. Але багатства, які громадили з нашого села грошові барони або державні технократи наших міст — ішли на »Ерек-Ізраель«, »Агро-Джоїнт«, на жидівську колонізацію в Україні, на польську »школу людову«, або на червону армію, підпору московської метрополії в Україні, на обмосковлення країни.

Те саме, що я сказав про місто, як осередок торговельно-промислового капіталу, можна ще більшою мірою сказати про місто, як осередок капіталу, який є опорою сучасного партійництва і газетярства, промислу і банковости, який згребав і використовував у своїх (чужих національно) цлях усі заощадження села.

Так само, як місто є осередком організаційної централі політичного і господарського життя, є воно осідком організаційної централі цілого духового життя народу даної території. В місті постають нові наукові теорії, нові релігії, нові політичні ідеї, нові течії мистецькі. Місто є законодавцем моди в убранні, в літературі, в політиці. Місто виробляє громадську думку з допомогою своєї преси. Ця преса приписує селові і провінції, що вони мають хотіти, думати і як мають поступати. Місто організує політичну думку країни, з якої родиться політичний чин. В містах розкидані тисячі шкіл, університети, куди іде молодь з села, де їй в голову вбивається певну ідеологію своєю, коли місто своє, чужу — коли воно чуже. Своїми лапками-рейками лучить місто найдалішні закутки провінції з собою, а розриває зв'язки між найближчими собі місточками, не даючи їм зговоритися і злучитися. Хто має місто, тому легше злучити довкола себе і своєї ідеї цілу країну. Натомість країні,

позбавленій свого осередку міського (або в якій він чужий), незвичайно тяжко виробити одну думку і волю, зорганізуватися ідейно під одним прапором. Людність такої провінції стає моральним номадом, що мандрує з одної думки до другої в залежності, до якого міста, центру, його прив'яжуть...

Навіть в чисто автономічних, не самостійницьких, рухах деяких провінцій (напр., «регіоналізм» Франції), ці рухи розвиваються тільки там, де вони зосереджуються довкола якогось міста: регіональні протилежності майже все є протилежностями міст. У провінціях натомість із слабиим муніципальним життям, де місто слабе, щоб бути осередком життя провінції, або є цій провінції чуже — там автономізм носить характер руху чисто академічного, як, напр., наш провансальський автономізм перед першою революцією на Великій Україні, який лучить своїх прихильників не так в активних прагненнях сучасности, як у тузі за минулим. Намагання розбити українську націю на племена бойків, лемків, поліщуків та ін., як складові частини чужого народу, могло зродитися тільки там, де слабе було українське місто, щоб пресою, школою, політикою — безсумнівно в'язати собою в одне ціле оті «племена» під українським прапором. Коли шукати за прикладом деінде, то не від речі буде зауважити, що своєрідний московський регіоналізм (як фронда Петербургові) міг виникнути лише тому, що мав готовий міський осередок у старій столиці Москві. Без цього осередку немислимі ні протипетрівська опозиція, ні рух слов'янофілів, ні, нарешті, той поворот до Азії, що як вершок цього московського регіоналізму — доконався за большевиків. Большевики знали, що робили, переносячи столицю ССРСР до Москви. Свідомі були своєї мети й тоді, коли перенесли столицю України з Києва, що був столицею нашої держави в 1917-20-их роках, до Харкова. Деградуєчи старий Київ, тисячу ниток і споминів, зв'язаних із цілим краєм, з недавньою славою, вони хотіли обезголовити український сепаратизм, позбавити його організуючого осередка, яким може бути своє місто, а яким не був Харків. А повернули столицю до Києва тоді, коли там міцніше отаборилися.

Гамуюча роля чужого міста дається взнаки завжди: коли нарід під чужою державою, чи коли навіть має свою, як це відчули ми в 1917-18 роках, а поляки по 1918 році, коли їх міське (жидівське в більшості) населення спиняло зформування одної державницької ідеології, перекреслюючи не одну внутрішню чи зовнішньополітичну орієнтацію, утруднюючи процес самоорганізації (державної вже) нації в дійсно однолітий духово організм. Навпаки, приклад тої самої Холмщини, польонізація якої пішла широким тором саме по поділі Польщі, свідчить про велику організуючу ролю міста навіть там, де цій ролі протидіє (чужа) держава.

Нарешті, як уже згадувано, сильно дається взнаки ця роля міста під час марної організації національного елементу, у хвилину, коли йому доводиться битися за перевагу з іншими. В книзі про українську листопадову (1918 р.) революцію в Галичині, пише редактор Кузьма, що одною з причин швидкої втрати Львова був чужонаціональний характер міста.

Очевидно, держава має в руках величезні націоналізаторські засоби, але самих їх замало, бо тут грають ролю особливі закони асиміляції, а саме: різні верстви асимілюються лише серед соціально рівної собі

більшості. Тільки там, де вони знаходять у середині чужої нації соціально-но їм подібну пануючу верству. Так, напр., польські міста аж до XIV стол. були німецькі національно, поки польський шляхтич і хлоп жили натуральною господаркою. Лиш тоді, коли утворилось польське міщанство засимілювалися німці з соціально рівною собі польською більшістю в містах... Отже сама національна, своя держава не поверне ще містові національного характеру. Треба, щоб та народна сила, яка виборє собі державу, діяла в усіх напрямках, підбивала собі не лиш правлячий апарат, а теж і торгівлю, промисл, фінанси, вільні професії — місто!

Місто грає величезну ролю в процесі творення нації, в процесі організації менш або більш аморфної народної маси у свідому націю. Воно організує цю масу економічно, політично й духово в одну цілість, одушевлену спільною волею і спільними ідеалами. Воно, своє місто, не дозволяє загізнитися в живому тілі народу чужорідним загонам, які нищать усякі спроби зорганізувати народ селюхів у повночленний народ з усіма органами й функціями.

Чи-то в довші періоди організування нації під чужою державою, чи-то в коротші моменти змагання за свою державність, скрізь і завжди **вирішальну ролю відіграє місто**. Без нього перериваються лучники, що еднають різні комірки народу в єдність, затримується нормальний обіг крові й думок. Дозрілі до формулування гасла — никнуть і завмирають, заступлені гаслами накиненими чужинцями, заощаджені багатства розпорошуються або громадяться чужими, марно пропадають найгероїчніші змагання політичної організації. Нарід — під оглядом економічним і політичним, — стає народом-парієм, під оглядом духовим — народом-номадом без сталих ідей, прив'язань, прагнень і уподобань, вічнохитливою зграєю плебей. З суб'єкта стає об'єктом історії, коли всі зусилля економічного, політичного й духового піднесення гинуть даремно з браку організуючого осередку, яким може бути тільки місто. Такий незорганізований своїм містом нарід називають у «мирні часи» народом «хлопів», а в момент бунту — народом «бандитів»*).

Нарід без свого міста, з недолугою «елітою» — стає народом-провінціалом, без розуміння великих проблем світового життя, ні його рушійних сил, ні своєї в нім ролі. Легковірний, довірлячий ворогові, готовий за блага сьогоднішнього дня, за миску сочевиці — продати право свого первородства, глупохитрий, туподумний, з вузьким овидом своєї рідної дзвіниці, нездібний на тривалі жертви, ні на упертість до кінця.

В місті лише, в бурливім потоці його життя, куються нові ідеї і програми. В місті лише працює думка зі швидкістю його машин, з відвагою його політичних і економічних володарів. В місті лише гартується дух у вічнім бажанні підкорити собі провінцію. В місті лише можливість економічної і культурної лучности народу в націю — може стати фактом життя.

*) Колись один німецький соціаліст, у розмові, сказав мені: «Щаслива Україна, вона не має буржуазії». Я відповів, що націй без буржуазії, чи взагалі без провідного міського елемента, немає. Тільки в одних цей елемент національно свій, в інших — чужий. Щасливими не є останні.

Нація мусить мати своє власне, національне місто. Аби перестав бути спаралізованим національний організм. Аби не були ми розпороченими номадами, якими поганяють інші. Аби не віддавали ми дорібку наших рук до чужого розпорядження. Аби не дозволяти чужому містові диктувати нам, що ми маємо хотіти і робити та як думати.

Аби не бути знаряддям для метрополії, аби самому творити власний центр.

(Альманах »Червоної Калини«, Львів, 1930)

Б. БОРА

НАД КНИГАМИ

Майно століть і геній людський в книзі.
У кожній думці — мудрість золота.
І жалуем, що скорше мчать літа,
Ніж Геліос у золотій квадризі.

Дивуєшся, коли цей скарб потоком
Минають люди, наче зайвий крам,
І пристрадно вдивляються у хлам,
За нього платять працею і потом.

За нього платять неповторним часом,
Бо бездутьтя блукають самопасом,
А скарби книг вкриває сірий пил.

Хоча побачиш випещене тіло,
Воно — дуплаве, без душі, без крил,
Ще за життя померло, опустіло.

1960

МЕТАФІЗИЧНЕ

Одбився я від рідного порога.
Як хвилі в річці, проплили літа...
А й досі ще шумлять мені жита
І сріблом в'ється польова дорога.

Сліди дитинства заросли, пропали.
Роки криваві випекли огнем...
А я ще й досі п'яний синім днем,
Мені й тепер співають перепели.

І з піснею блакитної Еллади,
У грудях з медом рідної левади
Я буду йти до крайніх меж життя.

Упавши десь від труду і знемоги,
Злечу душею над густі жита
І зацвіту барвінком край дороги.

1960

М. МУХИН

В ПУТАХ ШАЙТАНА

І. СОН НЕПРОБУДНИЙ

Про те, які були настрої серед українського студентства перед кінцем минулого, ХІХ-го, століття знаходимо дещо в споминах Дмитра Антоновича:

»В 1895-96-их роках в Києві були дві, навіть три студентські ворожі між собою українські громади, і дві ворогували проти радикальної громади Стешенка не за радикалізм її, але, смішно зараз сказати, підозрюючи її в москвофільстві.

Тут завинило може те, що в Драгоманова на еміграції трохи ослабло чуття і розуміння українських настроїв, почасти відома прихильність Драгоманова до рускої культури й, особливо, до руского письменства й його пропаганда в Галичині. Вражаюче впливало на українську молодь те, що й радикальна партія в Галичині саме тоді звійшла в союз з партією москвофільською, і все це разом, — а до того ще вельми терпиме й культурне відношення Стешенка до руских революційних кіл в Україні й навіть близькі його до них відносини, — зробило те, що радикальна громада Стешенка в очах націоналістично настроєної молоді видавалась чуть не московською інтригою, і чим енергійніше, чим завзятіше Стешенко боровся проти націоналістичного упередження, тим гостріше насторожувалися супротивні течії...

Примирення стало неможливим, гурток Стешенка махнув рукою на шовінізм інших українських гуртків і віддався процесові власної еволюції. А еволюція йшла досить жвавим кроком і небагато часу минуло, як Стешенко, а разом із ним і майже весь гурток, що стояв під його кермою, зробив крок від Драгоманова до Маркса. Правда, вони, роблячи цей крок, розгубили декого із свого осередка, правда, що вони мусіли простягнути руку російській марксіській молоді й дехто (Кавун, Крохмаль, Тучапський, — як згодом додав Антонович) справді назавжди перейшов у російські кола і серед тих кіл тепер є найлютішим ворогом української самостійної революційної боротьби. Для них святим гаслом є єдиний фронт і єдиноеділима культура і держава¹».

До тієї ж доби належать і спогади Михайла Могиланського, чернігівця, що згодом опинився в Петербурзі, й так згадував про це:

»З глибини Росії я віз із собою до столиці переконання, що революційна боротьба зі самодержавством — головне завдання нашого часу, і захоплену молодецьку певність, що моє покоління побачить упадок ерихонських мурів самодержавства, певність — як мені видавалося, — що не була лише проявом юнацького оптимізму, а й уґрунтовану на невідхиль-

¹) »Робітнича газета«, Київ, 4 серпня 1918 р.

них законах історії. Це було нав'язане брошурою Драгоманова «Лібералізм і земство в Росії», що зробила на мене велике враження; у ній автор... доводив, що ідейні перешкоди до політичного визволення Росії вже усунені і, таким чином, воно є неминуче наслідком «неатразіміх законів історії». Під впливом Драгоманова я з товаришами, починаючи від 7-ої класи гімназії, наражаючись на поважні кари з боку гімназіальної зверхности, прокрадався на хори залі шляхетського зібрання під час земських зборів, але в щойно «оновленім» новим земським статутом 1890-го року земстві, зовсім не брєніли голоси, що подавали б бодай далеку надію на політичне визволення Росії. Від захоплення поширеним тоді етнографічним націоналізмом мене врятував Драгоманов, що був надійним проводарем між Сціллою доктрини абстрактного космополітизму та Харібдою вузького націоналізму, пошани перед «національними святощами» на шкоду загальнолюдському змістові. Ще в останніх клясах гімназії я перечитав його (Драгоманова) книгу «Историческая Польша и великорусская демократия»².

Про те, який вплив на українську молодь 80-их років мин. стол. мали драгоманівські ідеї і, зокрема, зневажливі погляди Драгоманова на Шевченка свідчить хоч би й водевіль Арабажина: «Поперед спитайся, а тоді й лайся», датований 1885 роком. У цьому водевілі Арабажін у цілковитій згоді з творами свого духового вождя висловлює такі думки про великого Кобзаря України:

«Шевченко... ну, я його не дуже поважаю. За одно тільки йому увага, що писав рідною мовою..., а чоловік він був зовсім неосвічений, любив жіночу кумпанію... не любив читати й не читав навіть Карла Маркса, Сен-Сімона і Фур'є, ну, так яка ж із творів його користь народові... Хіба це визволить його з важких обставин економічної підлеглости? Народові треба справжньої праці, хліба»³.

Зацитовані думки не є жодною пересадюю з боку Арабажина. Адже в Драгоманова на кожній сторінці його протишевченківського памфлету читаємо такі та їм подібні! згїрдливі «щиропрофесорські» зневажливі вислови:

«Але ніякого пляну праці й життя не бачимо в тому, що розказують нам близькі приятелі Шевченка про ліпшу пору його віку, бо не було в нього ніякого систематичного погляду на життя і працю, що його дає тільки систематична наука»⁴.

В одній із своїх пізніших статей у «Вільній Україні» 1906-го року Арабажін писав про Шевченка такі, витримані цілком у дусі Драгоманова, слова:

«Було б великою шкодою, коли б ми замінили ясні, широкі ідеали нашого часу неясними поетичними думками та мріями Тараса, що раз-у-раз

²) Мих. Могилянський: «У дев'яностих роках», Былое, 1924, ч. 29, стор. 135.

³) Марія Берештам-Кістяковська: «Українські гуртки в Києві в другій половині 80-их років». За сто літ, К., 1928, кн. 3, стор. 212.

⁴) М. Драгоманов: «Шевченко, українофіли і соціалізм», Львів, 1906, стор. 38.

хвилювалися, мінялися... Світогляд Шевченка дуже плутаний і неясний, його твори носять у собі всі змішані до купи елементи народної душі з її романтичною поезією, з її історичними пережитками... Суперечностей у поезії Шевченка багато, тому-то, може, кожний і втішається в його творах тим, що ближче йому до його серця. Українського пана не може не втішати ота велика небувальщина, яку вигадав поет, яка на довгі часи дозволяла сидіти панові, заплющивши очі, й недивлячись на справжнє життя твердити про мужицький добробут, покликаючись на гарну, але нереальну ідилію «садок вишневий коло хати», де повному щастю та супокую родини шкочить хіба тільки один соловейко... Може й який-небудь жандарм, готуючи на Великдень погром «жидів» та інтелігенції згадав собі «Гайдамаків», виспівуючи од щирого серця: «ні жида, ні ляха»⁵.

Приблизно це саме писав про Шевченка і сам Драгоманов, що, осуджуючи Шевченка з погляду свого москвофільства та інтернаціоналізму, висловлювався так:

»Живучи серед москалів-солдатів, таких же мужиків, таких же невільників, як і сам, Шевченко не дав ні одної картини доброго серця свого «Москаля», а які ми бачимо в інших висланих, напр., у Достоевського. Москаль-мужик, одданий паном у солдати, малюється у Шевченка таким, що спомина свою милу тільки тим, що «така ухабиста собою, и меньшее белой не дарила!» («Не спалося, — а ніч, як море»). Порівняйте, як це ж саме намальовано у Некрасова («Огородник») або й у Шевченка там, де він виводить не москаля, а свого українця («Петрусь»). Москаль для нього і в 1860 році все таки тільки «пройдисвіт», як в 1840 році був тільки «чужий чоловік»... Певно ж, що коли національні поети тільки так будуть говорити про сусідів, то важко буде здійснитись бажанню, «щоб усі слов'яни стали добрими братами». Ось через що ми не думаємо, щоб Шевченко справді міг провести нас у «вільну нову сім'ю» інтернаціональну»⁶.

Становище в Галичині наприкінці 80-их та на початку 90-их років мало чим відхилялось від того, що було на Наддніпрянщині. Спогади Вячеслава Будзиновського кидають досить світла на це видовисько. Будзиновський проречисто писав:

»Авторитет тодішньої української суспільності робив девастанцію (знищення, — ред. «В. Ш.») в моїм ноторично державницькім націоналізмі, — не своїм реальним змістом, а своєю порожнечею; не тим, чим він був, а тим, чим він не був. Тим, що в національній суспільності не було, авторитет суспільності випирає з моєї душі те, що в тій душі було. Без культу державної традиції, без аспірацій, впливаючих із неї, без прагнення повернути ту минувшину, українськість у моїх очах утратила свій чар. То був образ святого Миколая без бороди і без митри. Українськість ставала у мене щораз буденнішою й нецікавою, я українством щораз менше ентузіазмувався. Зруйнування решти історичних

⁵) Лотоцький: «Сторінки минулого», Варшава, 1932, II, стор. 316.

⁶) М. Драгоманов: «Шевченко...», 1906, стор. 67.

основ мого державного націоналізму справляло мене на шлях безнаціонального космополітизму»⁷.

Саме тоді в колі студентів, товаришів Будзиновського, починається знайомство з «творчістю» Драгоманова:

»Ми гадали, що всі наші думки є луною думок «батька» Драгоманова. Драгоманов був нашим авторитетом, якого й інші думки ми стали сприймати безкритично. Не розуміючи його думок, або розуміючи їх по-своєму, наше студентство стало величати Драгоманова Месією України. Драгоманов піймав нас на свій гачок»⁸.

»Вже авторитет українського колективу сильно зруйнував мою національну ідеологію. Другий мій авторитет (Драгоманов, — ред.) не лише не мав ідеї української державности, він ту ідею завзято поборював, будучи ворогом державности взагалі, української спеціально»⁹.

Колись знаний терорист Желябов із сумом допитувався в Драгоманова:

»Де наш Парнель? Де наші Фенії — беручи імена тодішніх ірландських борців проти Англії.

У частині спогадів, що має назву «Авторитет громади», Будзиновський переповідає розмову з своїм старшим товаришем так:

»Чи ж Україна справді не має своїх Феніїв?» — спитав я несміливо.

— »Драгоманів історик, — відповів Козакевич, — якщо б були які, то він хіба не відповів би Желябову їх реестром?»

Мої скупі відомості з історії не дозволили мені знайти ту реальну піддержку політичного націоналізму, про яку згадав був Желябов. Коли возвеличений історіограф України не висипав їх з рукава, то я гадав, що їх справді нема»¹⁰.

Сергій Сфремов у своїх спогадах про І. Франка наводить одну свою розмову з Франком, неймовірно характеристичну для визначення ролі впливу драгоманівських «чудацьких думок» у затаюванні сенсу творчості Шевченка:

» — А на яку тему пан доктор читатимуть (доповідь)?« — між іншим, запитав я.

— Про Шевченкове «Послання»...

Це мене і здивувало і трохи збентежило. Саме перед тим я перечитав одну з давніх статей Франка, ще з періоду журналу «Світ» (1881-82 рр.), а в тій статті молодий критик із молодечою задирливістю розправився з «Посланням», віднайшовши в ньому всякі гріхи смертні й засудив, як твір мало не реакційний...

— А то пуста річ, — якось соромливо перебив він (Франко) мені мову. — Молоді ми тоді, вважайте, були дуже, зелені, чужими все очима на речі дивилися. Драгоманов не любив «Послання», ну, то за ним уже й

7) В. Будзиновський: «Спогади», Новий час, Львів, 9-го травня 1934 р.

8) Там же, з 17 травня 1934.

9) Там же, з 11 травня.

10) Там же, з 9 травня.

ми всі. Я умисне вибрав таку тему, щоб той давній свій блуд публічно виправити»¹¹.

Загально є поширений погляд, що впливи Драгоманова охоплюють широко лише Наддніпрянщину, а в Галичині вони нібито не сягали поза межі радикальної партії. На жаль, це також прикрий помилковий погляд: руйнуючі впливи Драгоманова перед першою світовою війною і в Галичині були значно ширші, про що свідчить почитність його творів серед українських читачів у Львові.

Варто згадати тут коротко, що й найвизначніший передвоєнний український літературний критик Микола Євшан дивився на Шевченка переважно крізь драгоманівські окуляри. Він, між іншим, писав, що Шевченко заплутався в політичних і національних ідеалах, що в нього, мовляв, ясна тільки негативна ідея — ненависть до кріпацтва, що він висловлював зовсім консервативні та назадницькі на той час думки¹².

П. ПРИСПЛЯТЬ ЛУКАВІЇ...

По революції 1905 року, за винятком занадто осамітненого Міхновського з його невеличкою групою, а згодом і Донцова, українські політики сліпо тримали курс, за заповітом зловорожого Драгоманова, на «російські поступові кола», коротше — на московський лібералізм. Цей останній дуже швидко почав набувати яскраве й одверте імперіялістичне забарвлення. Найгомінкіший ідеолог московського лібералізму П. Б. Струве на сторінках свого місячника «Русская мысль» почав докладно вираховувати розміри небезпеки, якою є для московської великодержавности український рух.

Один журнальний споглядач тогочасного життя писав:

«1912 рік висунув на чергу ще таке цікаве для українства питання про ставлення до українства поступової частини російської громадськості, й виявив, що в цій сфері зовсім не все так гаразд, як здавалося і як хотілося б думати. Ми вже згадували про химерну позицію, яку зайняла в цій справі більшість поступової частини Державної Думи й про ті чудернацькі виступи наших думських приятелів в обороні українських вимог і інтересів. Це вже наводило на досить сумні думки щодо широти російських поступовців. Коли ж у січневій книжці «Русской мысли» з'явилася стаття колишнього архирадикала Струве — «Общественная культура и украинский партикуляризм», у якій він, намагаючись довести шкідливість українства для держави, закликав громадськість боротись із ним «без усяких двозначностей і потурань», українській громадськості раптом розвиднілося в голові, і те, що здавалося аксіомою, яка не потребує доказів, стало перед очима досить складною проблемою»¹³.

¹¹ Мова тут іде про виклад І. Франка у Стрию на початку 1903 року. С. Єфремов: «Із спогадів про Івана Франка», Літературний Збірник, І, Київ 1928, стор. 163.

¹² Стаття Євшана в ілюстрованім тижневнику «Неділя», Львів, 1911.

¹³ Спиридон Черкасенко: «Українське життя в 1912 р.», ЛНВ, 1913, І, стор. 191.

Майбутній генеральний секретар Військових справ в уряді Центральної Ради, знаний уже тоді адвокат Михайло Порш, цілковито у згоді з заповітом свого великого вчителя Драгоманова висловлювався в тонах святочного казання:

»Це не ми, українці, а Струве й інші російські націоналісти руйнують велику Росію, бо Росія може бути великою тільки тоді, коли всі нації в ній знайдуть свою матір, яка однаково дбатиме про всіх своїх дітей«¹⁴.

Безтурботна й безжурна »компактна більшість« і цим разом не пробудилася зі свого солодкого драгоманівського сну, хоч години на великій вежі історії лунали все голосніше й грізніше. Цілком даремно для »компактної більшості« пролунала твереза пересторога Донцова, що домагався перегляду національної програми й закидав, що »від часів Драгоманова й до цього часу головна й найважливіша частина політичної програми українства цілковито тотожна з програмою російського визвольного руху. Настільки тотожна, що навіть Драгоманов намагався убрати українські національні вимоги в загальноросійський мундир, рядячи, напр., змагатися за автономію »на ґрунті не національному, а державно-адміністративнім«... Віра українця в російський визвольний рух була міцніша, мабуть, ніж віра некрасовського мужика у свого пана«¹⁵.

Політична програма українства не була переглянена. Віра федералістичних українців у московського поступового ліберально-соціалістичного пана залишалися й надалі непохитною і незмінною.

В брошурі, що вийшла півроку перед війною в Києві, Донцов писав, що перед обличчям подій, що надходять, не час »спекулювати на »нормальний біг подій«, ані на незмінність статус кво, лише на »фантастичні комбінації«, на »великі концепції«; що надії на майбутню Росію — марні надії, що не в спілці з нею треба йти українству, лише — проти неї«¹⁶.

Цей голос лишився майже самотнім. Правда, один рецензент в »Укр. Живні« писав, що »в реальній дійсності більше фактів промовляє за автором і проти нас«, але все це ще не нищило серед тодішнього українства його віри в Росію. В моїй праці »Драгоманов без маски« (Л., 1934), я вже мав нагоду наводити історичні відповіді двох майбутніх українських міністрів соціал-демократів (Порша і Садовського) на сепаратистичні статті Донцова в передвоєнній петлюрівській »Укр. Живні« (1912-1914). Садовський уважав сепаратистичні тези Донцова про неможливість для українства спільної акції з московською поступовою громадськістю »рішучо недоведеними«, так само як і тези Донцова про безвиглядність становища українства в Росії тодішній і майбутній, а тому відкидав без надуми ревізіоністичну сепаратистичну програму Донцова¹⁷.

¹⁴) М. Порш: »Струве в українській справі«, ЛНВ, 1912, V, стор. 384.

¹⁵) Д. Донцов: »Русский империализм и украинство«, Укр. Живнь, Москва, 1913, кн. 2, 27, і його ж »Русский либерализм и украинское движение«, Укр. Живнь, 1912, кн. 4-6.

¹⁶) Дм. Донцов: »З приводу одної ерисі«, Київ, 1914.

¹⁷) Валентин Садовський: »Спроба нової національної програми«, Дзвін, Київ, грудень 1913.

На позиції соціал-демократів Порша і Садовського доводиться мимоволі спинитися докладніше, бо в той час, як інші тоді впливові українські гурти — радикал-демократи (пізніші соціал-федералісти) і соціал-революціонери — уважали себе цілком прилюдно хрещениками Драгоманова, то соціал-демократи, як партія, до Драгоманова не признавалися. Але насправді ряд найчільніших представників цієї партії (якій злою волею історії і її власною злою волею судилося відограти рішачучу й керуючу ролю в подіях вирішного 1917-го року революції), належав до стовідсоткових драгоманівців, як про це недвозначно свідчать тогочасні їхні виступи в українській пресі. Крім згаданих двох впливових соціал-демократів, яких Порш був вождем, і то цілком автократичним вождем цієї партії, Симон Петлюра у своїй публіцистичній діяльності також проявляв себе прихильником Драгоманова. Зокрема, коли Франко 1908-го року видав листи Драгоманова (писані до Франка) і в передмові до I-го тому цілком негативно оцінив вплив Драгоманова на нього (Франка), то Петлюра дуже охоче містив на сторінках редакційної ним «Укр. Життя» (1908) змістив довшу статтю з приводу цього листування, виявивши в ній занепокоєння та збентеження цим несподіваним для нього бунтом Франка проти Драгоманова. Також 1913 року на сторінках історичного журналу С. Мельгунова «Голос Минувшого» він умістив рецензію на перевидані тоді С. Драгомановим та Петрушевським «Чудацькі думки». А одночасно Петлюра дуже охоче містив на сторінках редакційної ним «Укр. Життя» цілком суперечні й незгідні з духом драгоманівщини, гостро протимосковські статті Донцова.

Коли 1912 року вийшла переломна праця Богучарського-Яковлева «Из истории полетической борьбы 70-х и 80-х гг. XIX-го столетия», коли саме трапилася так поважна нагода «переглянути» цим разом хоч як не ставлення до Москви, то бодай до Драгоманова, то ця нагода ніяк не була використана! Сам Порш на сторінках «Літ. Наукового Вісника», будь-що-будь назверх принаймні цілком поважного журналу, Єфремов на сторінках «Ради», а інші — деінде, всі офіційні тодішні українські пресові пера з нечуваною легковажністю, не давши собі найменшого труду уважно переглянути бодай дотичні сторінки капітальної і джерельної історичної праці Богучарського, — всі навперейми почали запевняти легковірних, давно задрагоманених українських читачів, зловживаючи своїми власними немалими в ті часи особистими авторитетами, що їхнє божище, Драгоманов, стоїть вище всяких закидів. Роллю генерального оборонця Драгоманова взяв тоді на себе проф. Богдан Кістяківський, знаний і видатний філософ права, в політиці ж і в історії наївний і безпомічний, наче мале дитинча, що саме й засвідчує і його безпомічно-наївна книга «Строніци Прошлого», написана для оборони Драгоманова від історичного відкриття чи розкриття Богучарським. Спогади його університетського товариша Станіслава Стемповського рівнож змальовують Б. Кістяківського, як особу в житті й конспірації безмірно безпомічну і наївну. Фаховим адвокатам Драгоманова, Поршові і Єфремову,

невдала і білими нитками шита оборона Драгоманова Кістяківським, дала нагоду, з виглядом досвідчених резонерів, »замкнути дискусію«:

»Справді: перед нами, після малюнку Богучарського, виступає в особі Драгоманова або людина без усякого критичного розуму, легкодушна, необережна, або політичний діяч, який, простуючи до певної мети, не гидує ніякими темними шляхами, або ще більше... Для нас, українців, вона (книга Б. Кістяківського) має вагу тим, що вияснює широкому загалові прозоро ясну постать Драгоманова«¹⁸.

Стільки промовив Порш. А тепер черга за виступом Єфремова в »Раді«: »Чисте життя і діяльність Драгоманова тепер відомі досить широко. На йменні його нема жодної плями. Але останнім часом воскресла легенда про те, що орган, у якому він писав регулярно, і навіть редагував якийсь час, постав із каламутного джерела, що серед співробітників його були люди більш, ніж непевні з погляду навіть особистої етики, не кажучи вже про громадянську. Мова мовиться про женецьку газету »Вольное Слово« та одного з її співробітників, Мальшинського. І хоча сам Драгоманов стоїть понад усякі підозріння, але така вже природа всякої зради — сама вже спільна, хоч і несвідома робота чистої людини з зрадником все таки лишає гіркий і прикрий слід у людській свідомості. Дізнатись правди, зняти з чистого ймення найменший закид, або вияснити хоч причини того »грѣха невѣденія«, коли він був — це повинність усякого, хто шанує пам'ять чистої людини.

»Легенду, що наросла коло ймення Драгоманова розвіяно і — треба сподіватись — в останнє вже. Чистий образ чесного публіциста не заплямлено навіть неумисним співробітництвом із темними людьми та провокаторами. Навпаки, Драгоманов знав, що робив і свідомо допомагав конституційному виданню, використовуючи широко його сторінки на те, щоб ставити перед читачами дорогу йому справу демократизму й федералізму та, спеціально, українства в Росії«¹⁹.

Дивуватись цим заявам Порша і Єфремова нема чого. Коли взяти такого надзвичайно обережного та поміркованого історичного свідка тієї доби, як Олександр Лотоцький, то справа з обожнюванням Драгоманова на тодішніх »федералістичних« верхах справді дуже мальовнича:

»Бували цілі смуги часу, і то досить довгі, коли українська національна акція відзначалася печаттю якоїсь безнадійної пасивності та ниття хоча б і перед дійсно тяжкими перешкодами. Стовпи українства даного типу, з надмірно далекоглядної дипломатії, допускалися часом невідповідного загравання з (московськими) противниками правого та лівого напрямків, а це лише затемнювало і без того залупані стосунки... Драгоманов, полемізуючи з крайностями націоналізму, допускався протилежної крайности — до умалення національних завдань українства. Також перебої з боку українських провідних осіб щодо тактики національного поступування вносили ідеологічні неясності у світогляді широких кіл українських, що, потрапляючи за своїми вождями, попадали в безвихідність ідейних суперечностей«²⁰.

¹⁸) Рец. Миколи Порша на кн. Б. Кістяківського »Страницы Прошлого«, ЛНВ, IX, 1912, стор. 391-393.

¹⁹) Сергій Єфремов: »Коло Драгоманова«, Рада, Київ, 1-го грудня 1912.

²⁰) О. Лотоцький: »Сторінки Минулого«, II, стор. 138-139.

Далі цей самий автор писав про своїх співпрацівників:

»Задовольнилися радикал-демократи вже й тим, що коріння своє бачили в Кирило-Методіївському Братстві та в ідеях Драгоманова, що поєднав федералізм братчиків із новітніми західноєвропейськими ідеями політичного порядку. Політичний світогляд Драгоманова таки був тим ґрунтом, з якого проростали українські політичні партії, бо власне на тому світогляді виховувалася і виховувалася політична думка української громадськості, — та лихо в тому лише полягало, що драгоманівські ідеї — ідеї певного етапу політичної думки, — так і закартоніли в деяких одбочинах українського політичного світогляду, подекуди кам'яніють і досі«²¹.

»Не було з українського боку навіть того, так плямованого, націоналізму — досить пригадати »оговорки« (застереження) Драгоманова в національній справі та як над усе на світі українці боялися етикетки (наліпки) українського шовінізму, якого розуміння найбільше було розтяжливе, щоб упевнитись у надзвичайній »самоотверженності« національній української громадськості. А проте — відношення російської демократії до української справи було в ліпшому разі насмішкувате, доблажливе чи байдуже, а в основній своїй суті — неприхильне«²².

В такі безмірно відповідальні роки, як останні роки перед першою світовою війною, українська безвихідно задрагоманена псевдоеліта не знаходить нічого доцільнішого як плекати культ Драгоманова. Цей самий спостерігач тодішніх відносин пише у своїх спогадах:

»Читалися реферати про Драгоманова, як ученого й політика (взагалі Драгоманову присвячували реферати в Петербурзі майже щороку)«. Мова тут іде про Петербург 1906--1916 років.

От такі-то веселі речі діялися »на верхах« тодішнього українства. Адаже в особах Пурша і Єфремова промовили провідники двох »найповажніших« партій тодішньої безжурної некритичної інтелігенції. Цілком відповідний до цього стан був і »на низах« — серед тодішнього високошкільного студентства, яке в своїх бідолашних гуртках студіювало майже виключно твори неминучого Драгоманова — в роках, коли перша світова війна була перед самими дверима гризлося все ті ж вельми немудрі »Листи« та »Думки« Драгоманова. Петербурзький високошкільний гурток українознавства в 1913-1914 роках студіював політичні твори Драгоманова: »політичний максимум, на який погоджувався гурток українознавства, це — досліджування політичного світогляду Драгоманова«²³.

Так само »Олександр Якович Шульгин в університетським гуртку українознавства... зокрема займався студіюванням творів М. Драгоманова та пропагував ті самі студії і по інших школах«²⁴.

Щось подібне до цього, принаймні серед »старшої громадськості«, діяло і в Галичині. Студентство перед самою війною вже рішуче схилилося

²¹) Там же, стор. 305-906.

²²) Там же, стор. 401-402.

²³) О. Лотоцький: »Сторінки минулого«, II, стор. 113.

²⁴) Там же, стор. 69.

в бік протимосковської активістичної програми Донцова, але серед «політиків» був своєрідний і загальноприйнятий культ Драгоманова.

Не бракувало цілком драгоманівських настроїв і на тодішній еміграції, про що нам посвідчать два вибрані уривки з творів майбутньої краси і гордості еміграції Праги, а найпаче Подебрад — доцента Ольгерда-Гінполіта Бочковського:

»Справжня російська демократія не повинна боятися національних домагань «інородців» і «окраїн», оскільки вона матиме відвагу й силу справедливо полагодити національну справу в Росії, себто, іншими словами кажучи, наскільки вона визволиться з гіпнози староросійського ідеалу механічної суцільности російської держави. Навпаки, вона мусить собі добре усвідомити, що основна перебудова недавньої «тюрми народів» по національній zasadі неминуча й що федеративна спілка «окраїн» буде найкращим цементом для державної суцільности й міцности будучої Росії. В цім дусі вона мусить помагати «інородцям» у переведенні їх національно-автономічних домагань. Вона мусить свою психологію докладно вичистити від застарілого централістичного намулу, проти якого матиме добрий лік в антицентралістичних писаннях Бакуніна, Герцена та Драгоманова. Особливо писання цього останнього про східноєвропейську федерацію мала б читати нова Родія, бо в них є багато актуального й добре продуманого для полагодження національної справи взагалі, і, головню в Росії. Вона не повинна побоюватися, що федерація, чи навіть конфедерація, приведе до розпаду російської держави, навпаки — це тільки скріпить союз «окраїн» із центром»²⁵.

»Таким чином згодом буде промощений шлях до епохи вічного миру, до визволення всіх народів, до всесвітньої спілки вільних народів, словом — до Швайцарії, обіймаючої цілу земну кулю»²⁶.

В першу світову війну Наддніпрянська Україна вступила під знаком цілковито драгоманівської редакції місячника «Украинская Жизнь», яка закликала українців боротися в рядах московської армії проти централістичних держав для «звільнення» австро-угорських українців. Нібито надійшли передбачені давніше Драгомановим часи в його листі до проф. Стасюлевіча: «Кагда Чермная Русь воссаединітся под сенью радных орлов»...

(Далі буде)

²⁵ Н. В. (Гіл. Бочковський), «Вісник Союзу Визволення України», Відень, 12 серпня, 1917.

²⁶ Г. Бочковський: «Соціалізм і національна справа», Вісник політики, літератури й життя, ред. В. Дорошенко, Відень, ч. 31, 1918.

Петро ТЕРЕЩУК

НАРИСИ З НАЙНОВІШОЇ ІСТОРІЇ

Українське питання в планах польських повстань

Два місяці після вересневої катастрофи в 1939 році, себто вже у м. листопаді того ж року, «Комітет міністрів» польського уряду в екзилі «для справ Краю» опрацював статут «Зв'язку Валькі Збройней» (Союзу збройної боротьби) і визначив у ньому два основні завдання (польський уряд перебував тоді під керівництвом ген. дивізії Вл. Сікорського у Парижі). До цих завдань належало: утворити осередки національного опору і розвинути діяльність для відбудови польської держави шляхом збройної боротьби з окупантами.

Коли в лютому 1942 р. «Зв'язку Валькі Збройней» (ЗВЗ) змінив назву на АК (Армію Крайову), то всі ці завдання і обов'язки перейшли на АК.

Щоб реалізувати доручення уряду в екзилі щодо збройної боротьби — Головне командування (Коменда Глувна — КГ) підпільної військової формації опрацювала плани повстань проти окупантів. Враховуючи, що колишню територію Польщі до 1939 р. зайняли німці і москалі, плани повстань передбачали акцію звернену проти обох сторін. Обговорюючи справу плянів повстань у Польщі, залишимо набоці всі передбачування і комбінації (варіанти, що впливали із зміни ситуації), уклади політичних і військових сил, їх взаємне відношення і т. д., а зупинимось на темі, як було потрактовано українське питання в трьох планах повстань. Перший план опрацьовано в 1940-41 рр., другий — в 1942 р., третій був частинно реалізований під назвою «Бужа» (Буря).

Також у Головному командуванні ЗВЗ («Зв'язку Валькі Збройней»), як і в штабі «Начального вождя» польської армії у Франції, а пізніше у Лондоні, концепція повстання формувалася в однаковий спосіб. Прийнято тезу, що поляки є у війні з німцями. Польські союзники є також у війні, а вони будуть вести її аж до переможного закінчення. Щоб досягнути остаточну мету треба скріпити власні збройні сили в краю і підготувати народ до можливого виникнення загального повстання.

До повстання в краю повинно прийти щойно в моменті остаточної поразки німців, у ситуації, коли їх треба буде знищити.

План повстання з 1940-41 рр.

Як виглядало українське питання в той час і як було потрактовано справу західньоукраїнських земель? Польське Головне командування ЗВЗ і уряд в екзилі не бачили зовсім української проблеми, ні її місця і політичного розв'язання в комплексі основних справ східньої Європи. Ці дві центральні установи трактували українське питання в укладі інших сил (Росії) і якщо бачили його розв'язку, то тільки шляхом мілітарних

операцій. Принаймні немає у використаних нами польських джерелах слідів на інше трактування української проблеми.

Упродовж 1940 р. було опрацьовано в Головній команді (КГ) ЗВЗ документ, який дійшов до рук керівника для крайових справ у Лондоні 5 лютого 1941 року. Цей документ відомий під назвою «Оперативний рапорт ч. 54». В документі зафіксовано всі дані, що їх використання мало б забезпечити успіх польському повстанню. Рапорт складався з чотирьох пунктів: перший обговорював гіпотези і припущення щодо загального положення в кінцевій фазі війни, другий — протинімецьке повстання, третій — оборону проти большевиків, четвертий — участь поляків у захопленні західних границь держави. До рапорту було долучено вісім додаткових опрацювань.

Головний комендант ЗВЗ, яким номінально був ген. зброї К. Соснковський, кореспондував і співпрацював із фактичним керівником ЗВЗ ген. див. Стефаном Ровецьким щодо деяких доповнень і змін «Оперативного рапорту». У результаті узгіднень поглядів кінцевий плян повстання остаточно був готовий в другій половині 1941 року.

«Оперативний рапорт ч. 54» Головної команди ЗВЗ розшифровано в Лондоні та прийнято до відома 25 червня 1941 р., себто тоді, коли вже розгорілась німецько-совєтська війна. Як уже відомо — плян повстання передбачав щодо большевиків тільки оборонні протизаходи.

Зміна в оцінці деяких деталей пляну повстання наступила з моментом підписання умови між прем'єром польського уряду в Лондоні, й одночасно головним командувачем війська ген. Вл. Сікорським, та Й. Сталіном 4 березня 1942 року.

Уступлення з уряду ген. Казимира Соснковського, мін. закордонних справ Авґуста Залеського і мін. Маріяна Сейди, викликане ще раніше підписаною умовою (30 липня 1941 р.) польського уряду з ССРСР, потягло за собою зміни в керівництві для справ краю. Сікорський звільнив К. Соснковського від тих обов'язків і особисто перебрав відповідальність за крайові справи.

Зангажування Вл. Сікорського по двох лініях — політики і керівництва армією та крайових справ мусіло призвести до тактики, яка постійно ним мінялася. Між ген. Сікорським та комендантом ЗВЗ ген. Ровецьким розвинувся на тлі «Оперативного рапорту ч. 54» обмін кореспонденцією, яку перервала щойно смерть обидвох політиків.

Шеф штабу «Начального вождя» ген. бриг. Тадеуш Клімецький писав у листопаді 1941 р. з Лондону до ген. Ровецького в Польщі таке:

*) «У зв'язку з оперативним пляном, який є в рапорті ч. 54, подаю частину напрямних Начального вождя, що зв'язані із зміною ситуації з причини совєтсько-німецької війни, а які стосуються до питань забезпечення себе від Совєтської Росії. Ця справа надалі актуальна, бо, незалежно від договору, не можна бути певним, яке буде становище Росії щодо Польщі на випадок поразки Німеччини. Може утворитися ситуація,

*) Всі цитати, аж до відкликання до інших джерел, узяті з книжки: «Польське сілі збройне в другій святової війни», т. II, Армія Крайова, Лондон, 1950. Опрацювала «Історична Комісія Польського Головного Штабу» в Лондоні; Вид. «Істор. інституту ім. ген. Сікорського, стор. 472.

що коли край пічне збройну акцію проти німців, Червона армія схоче — вмаршовуючи в границі Польщі без згоди польського уряду — створювати dokonані факти.

Начальний вождь стоїть на становищі, що в тому випадку марш Червоної армії мусить бути прийнятий як ворожий акт збройним опором, з метою підкреслити перед світом наші виключні права на забезпечення власного краю.

У зв'язку з тим Начальний вождь дає пану Генералові наступні напрямні, спеціально важливі з політичних мотивів:

1) Збройний опір мусить бути зазначений можливо сильно на лінії польсько-советської границі з липня 1939 р.

2) Важливим буде, щоб даліше в глибині, себто — райони Вільна і Львова могли боронитися впродовж довгого часу, навіть у відокремленні. Використання інших можливостей для організування спротиву залишає Начальний вождь рішення пана Генерала».

Як видно з інструкції шефа штабу — Вл. Сікорський прагнув, щоб був організований сильний польський спротив і на західноукраїнських землях, підкреслюючи виразно в наказі справу актуальности і важливости польської границі, згідно з постановами Ризької умови між Варшавою та СССР в 1921 році.

8 березня 1942 р. підписав Вл. Сікорський «Особисту і таємну інструкцію для Крайового коменданта», в якій, покликаючись на «Оперативний рапорт ч. 54», доручає йому таке:

»Мої напрямні на випадок маршування советських військ на терен краю наступні:

1) Доложу всіх заходів, щоб на випадок переможного руху советської армії на захід — польське військо, зформоване в Росії, вмаршувало рівночасно до Польщі.

2) Незалежно від повищого — найважливішою справою буде те, щоб большевики, вмаршовуючи до Польщі, застали нас зорганізованими. В моменті, коли німецький фронт буде ламатися на сході, наші відділи повинні виступити із зброєю в руках, щоб роззброїти німців, перебрати службу безпеки і забезпечити працю адміністративних органів, яких іменує Делегат уряду.

3) У Вільні і Львові будуть потрібні в той час поважні військові з'єднання».

Дискусія і обмін поглядами та неоднакова оцінка загальнополітичного положення в краю і тактики в стосунку до большевиків, знайшли відгомін у черговому документі. У відповідь на інструкцію від дня 8 березня 1942 р., головний командир Крайової Армії надіслав до Лондону рапорт (ч. 132), який має заголовок: «Становище до Росії і наші можливості на східних землях Речі Посполитої». Рапорт було надано у Варшаві 22 червня 1942 р., а його розшифровано у Лондоні щойно 6 жовтня того ж року.

Головна команда АК зайняла виразно вороже становище до Росії, розглядаючи при тому різні можливості положення, які виникли б з пересунення фронтів війни в цей або другий бік.

Тут знову віднотуємо лиш те, що стосується до західноукраїнських земель.

В рапорті ч. 132 сказано, що:

Польське населення, здесятковане советською окупацією, а далі — знищене німцями, — не становить на сході вистачаючого людського резервуару. Зокрема некорисно представляються кол. воевідства: новогородське, поліське, волинське, станіславівське. Єдині Вільно і Львів можна уважати островами польцизни з більшими повстанськими можливостями.

До некорисних організаційних умов доходять ще й проблеми: українська, білоруська і литовська.

Головний командувач АК ген. Ст. Ровецький (Грот, Раконь) оцінював тоді, що зайде, правдоподібно, konieczність зайняти «східні землі» шляхом боротьби, при чому Львову і Вільно АК не зможе прийти з допомогою в хвилині виникнення повстання, а щойно по кількох тижнях.

Черговість військових операцій в плані повстання, згідно з рапортом керівництва АК, виглядала наступно:

- »I — опанування повстанської бази;
- II — поширення повстання на захід через опанування Шльонську, Велькопольські і Помор'я в границях Речі Посполитої;
- III — опанування східніх земель із передбаченням військової операції на Львів, Східню Малопольську (звертаємо увагу на назовництво!) і Віленщину;
- IV — операцію, насправді окупаційну експедицію, з метою обсадити Східню Прусю, Західне Помор'я, решту Шльонську і т. д.»

Із звідомлення ГК АК видно ясно, що керівництво польського підпілля не трактувало українського питання з політичного погляду, а намагалось розв'язати його тільки під кутом військових акцій.

На підставі того можна зробити прямий висновок, що польська політична думка в 1939-1942 роках не вийшла, на жаль, поза теорії Р. Дмовського і Ст. Грабського, а далі — навіть режимів із часів паціфікації, що «розв'язували» українську справу в Польщі поліційним терором.

На рапорт ч. 132 прийшла депеша Вл. Сікорського від дня 28 листопада 1942 року. Шеф польського уряду інформував ген. Ст. Ровецького про свій виїзд до Вашингтону на запрошення Рузвельта обговорити з ним деякі спільні справи. Уривки з депеші покажуть мінливість поглядів ген. Сікорського на політику уряду СРСР щодо Польщі і брак послідовності в рішеннях шефа польського уряду. Ба, що більше. Тут видно разячу помилковість і розгубленість керівника уряду, що викликані очевидно його перебуванням у Лондоні, а не в краю, і до того ще й під тиском альянтів.

Ген. Сікорський повідомляв:

»Одначе проте мушу передбачати і такий розвиток подій, який міг би впровадити Червону армію в границі Речі Посполитої у формі гонки за ворогом. Підймання у тому випадку краєм збройної боротьби з советськими військами, які вступали б до Польщі, було б шаленістю. Укривання зате військової організації, про існування якої поінформований советський уряд, могло б допровадити до явної боротьби большевиків з Крайовою Армією. Доручаю тому приготувати Крайову Армію до виходу з підпілля і почати її мобілізацію. Повинна вона виступити якнайбільш чисельно, маніфестуючи свою суверенність і підкреслюючи своє позитивне ставлення до Советської Росії«.

Стан польського підпілля на ЗУЗ у 1939-1942 рр.

Для повного образу першого плану польського повстання треба сягнути до положення польського підпілля на західноукраїнських землях у 1939-1942 рр. Положення і стан його безперечно мусіли мати вплив на визначення Головним командуванням ЗВЗ і АК, а далі й керівництвом для справ краю з осідком у Лондоні, напрямних ліній і тактики щодо українців і большевицько-російської окупантської влади на випадок загальнопольського повстання.

Бригадний генерал Міхал Карашевич-Токаржевський, керівник таємної військової організації «Служба Звиценству Польські» (Служба для перемоги Польщі), звітував 14. XII. 1939 р. прем'єрові польського екзильного уряду в Парижі таке: Головне командування зорганізоване і працює. Зорганізовано п'ять центральних воевідських команд (Варшава, Люблін, Кельце, Краків і Лудзь) і два воевідські осередки: Львів і Вільно.

У той самий час «Комітет міністрів для справ краю» під керівництвом ген. К. Соснковського (листопад 1939 р.) виготовував інструкцію, яка визначувала принципи діяльності ЗВЗ і фактично була статутом для підпілля. Згідно з тією інструкцією Польща мала бути поділена на шість обширів, а ті ж — на округи, які відповідали б воевідствам, а далі — на «обводи», які відповідали б колишнім повітам.

Для утримання зв'язку між комендантами обширів у краю і головним комендантом ЗВЗ за кордоном, зорганізовано бази на території Угорщини, Румунії і Литви.

Наприкінці листопада 1939 року почав монтувати підпілну організацію на терені Львова ген. Жегота-Янушайтіс, команда якого була зашифрована «ч. 3а».

Польський уряд в екзилі прагнув затримати для себе усі зв'язки і держати контакт із Львовом за посередництвом баз в Угорщині, а зокрема — в Румунії. Головне ж командування ЗВЗ, всупереч політиці закордону, намагалосся зцентралізувати всі крайові справи у своїх руках і диспонувати також кур'єрами, що відходили і приходили з румунсько-угорських баз.

Тенденції Варшави найкраще відображає рапорт із 9 січня 1940 р. ген. К. Токаржевського, якого в той час вже було найменовано комендантом обширу «ч. 3а», з осідком у Львові.

Колишній командуючий генерал львівської військової округи (ДОК VI) М. К. Токаржевський писав:

«3/д. Маємо вже готову сітку керівництва і зв'язку (можливого в тих умовах) на терені обширів 1, 2, 3, 4; починаємо творити осередок на терені обширу 6, а до обширу 5 легше буде дістатися з Варшави, ніж з закордону. Дорога з Варшави до Вільна чи Львова і назад забирає 10-12 днів часу, напевно менше, ніж у теперішніх умовах навіть із Парижу, чи навіть із якоїсь бази.

Зголошував кур'єр, що існує намір поділити на 3 дільниці (цілий большевицький обшир, обшир німецької окупації і обшир інкорпорованих теренів), а з часом перенести центрально ЗВЗ до краю — правдоподібно до Варшави. Пощо ж, отже, повертатися назад у стосунку до дотеперішніх досягнень, які й так будуть метою дальшої праці у тій ділянці».

Ген. М. Карашевіч-Токаржевський, незважаючи на свій вищий офіцерський ступінь, рішився підпорядкуватися полк. Ст. Ровецькому і відійти на терен Львова. Ген. К. Соснковський в «Інструкції ч. 2 для громадянина Раконя» (Ровецького) з половини січня 1940 р., наказав зробити такі зміни: команда під німецькою окупацією перебуває у Варшаві, під советською — у Львові. Комендантом теренів під німецькою окупацією іменовано Раконя (Грабіцу) — полк. Ст. Ровецького, а комендантом у Львові Столярського (Торвіда) — себто ген. Токаржевського.

З початком м. березня 1940 р. ген. М. К. Токаржевський перейшов границю з Генеральної Губернії, але в дорозі до Львова його арештувало НКВД.

На території західньоукраїнських земель не було однорідної організації. Советська агентура і провокація глибоко сиділи в рядах польського підпілля. Впливання на львівський терен за посередництвом баз в Румунії та Угорщині безпосередньо з Парижу було дуже трудне. Варшава, за польськими джерелами, мала кращий контакт із Львовом, трактувала його дуже забаненим, але незалежно від того, намагалась утримувати контакти і монтувати власну організаційну мережу.

Напереломі років 1941-42 округи Львів, Тернопіль, Станиславів і Волинь творили один львівський обшир з командою у Львові. Полісся організаційно передано було білостоцькому обширові.

1. IV. 1941 р. головний комендант ЗВЗ зголошував, що праця під советською окупацією незвичайно тяжка, далеко трудніша, ніж під німцями. Багато труднощів викликала легалізація своїх людей. Немає мови про можливість існування бойових відділів, навіть дуже малих. Виняток становлять терени Вільна, Білостоку і деякою мірою — Львова, де організацію можна будувати. Варшава впродовж трьох зимових місяців не змогла перекинути ні одного з семи кур'єрів, не зважаючи на постійні намагання зфорсувати границю. Організаційна праця на Поліссі і Волині обмежувалася контактами між поодинокими людьми і контактами з кур'єрами, які туди деколи доходили, хоча фактично Полісся організаційно ніколи не було охоплене у тверді рамки.

Винятково трудним був кур'єрський зв'язок між Варшавою та землями на схід від лінії Ріббентроп—Молотов. Між жовтнем 1939 і січнем 1940 р., коли відбувався обмін полоненими та утікачами між ССРСР і Німеччиною, контакти були жвавіші. Для перекидання людей через кордон було організовано приграничні пункти. Від березня до червня 1941 р., як звітує комендант АК:

»На 21 висланих кур'єрів дійшли тільки два. Постійного зв'язку з советською окупацією втримати не можна. Границя щільно замкнена«.

Згідно з рапортом Головної команди ЗВЗ, на підсоветську окупацію в 1939-1941 роках було вислано біля 86 кур'єрів, а 16 з них повернулося, виконавши завдання, 16 було арештованих після виконання першої частини завдання, 10 арештовано зараз після переходу границі. Тим останнім удалося по якомусь часі вернутися до Варшави. По 44 особах загинув всякий слух.

Великі комплікації і труднощі в ставленні роботи польської підпільної організації на західноукраїнських землях викликали вперті вістки, що комендант львівського обширу, підполковник Еміль Мацелінський (криптонім — Корнель) є на послугах НКВД. Головна команда з Варшави була приневолена будувати власну підпільну мережу, поминувши Львів. На дорогу, що вела до підполк. Мацелінського почато спрямовувати тільки його власних кур'єрів, бо всі інші були ліквідовані або пропадали без вістки.

У результаті слідства, військової підпільний суд видав вирок смерти на коменданта львівського обширу ЗВЗ підполк. Емілія Мацелінського (Корнеля) і двох офіцерів його штабу — кап. Метцґера і пор. Голя за зраду і співпрацю з більшовиками. Вирок на них виконано у Львові у м. грудні 1941 р., себто вже за німців.

«Компанія радіотелеграфічна» займалася встановленням зовнішнього зв'язку. Перші спроби нав'язати радіовий зв'язок зі Львовом було зроблено вже в 1940 р. Як пізніше виявилось, львівський підпільний радіопункт ЗВЗ служив НКВД.

Другий плян повстання з 1942 р.

Другий плян повстання почато опрацьовувати у Варшаві восени 1941 року. Головне командування ЗВЗ мусіло врахувати нову ситуацію, що утворилася на заході, а зокрема на сході Європи — на території наступу німців. Між Варшавою і Лондоном йшов постійний обмін поглядами щодо положення в Польщі і нового проекту повстання. «Оперативний рапорт ч. 54» вже втратив частинно свою актуальність, бо свіжі події і нові факти перекреслили багато його плянів.

Восени 1942 року закінчено працю над другим пляном повстання і відіслано його різними дорогами у зашифрованій формі до Лондону. Там дійшов він щойно у березні 1943 року, як рапорт «ч. 154».

У цьому оперативному рапорті ч. 154 українське питання було потрактоване далеко ширше і вже як самостійна справа, очевидно далі під кутом його розв'язання шляхом мілітарних операцій. Оце уривки з нього:

- »І. Умови повстання. А. Мета повстання:
 - ...3) Протиставитися українським спробам.
 - ц.) Територія повстання.

...Базою повстання будуть Генеральна Губернія (без львівського обширу) і суміжні терени, а саме: Домбровський басейн і Краківське, воевідство Лудзьке, Плоцька земля, західня частина Білостоцького воевідства, район Береста над Бугом.

Інші терени Речі Посполитої знаходяться в інших умовах і навіть якщо польське населення тих теренів від першої хвилини буде прямувати підняти повстанську акцію, то місцеві сили без помочі ззовні можуть бути замалі, щоб залевнити успіх акції. Стосується це до наступних теренів: Шльонську, Познанського, Помор'я, Віленщини, Новоградщини, Полісся, Волині, Малопольські Виходней».

У статті «д» говориться про те, що існує серйозна небезпека з боку українців. Якщо українці не змінять свого ставлення до поляків, то «вони можуть втягнути нас у боротьбу, головно за Львів».

Стаття «е» має підзаголовок «Висновки». Головним противником головний комендант АК бачив у Польщі німців, які перебуватимуть на терені повстання, а далі — німецьке військо, яке буде вертатися із східного фронту. На третьому місці поставлено українців. Зроблено це вже, мабуть, тому, що ГК АК мала інформації про організування українських військових з'єднань. Про це написано так:

»3) Як додаткових противників бачу в першій черзі українців, у другій — литовців. Існує навіть можливість боїв з українцями на терені бази від першого дня повстання. Від початку також будемо змушені боротися з українцями у Львові«.

Друга частина «Оперативного плану ч. 154» має назву — «Рішення». У підзаголовку «А» — «Провідна думка» (2а), зараховано до повстанської бази тільки західню частину Полісся (район Берестя над Бугом). Це ствердження, що походить із військового і політичного центру — незвичайно важливе. Воно показує, що головне командування АК не мало достатніх сил на західноукраїнських землях, не мало підтримки з боку власного населення і рахувало тільки на повторення ситуації з 1918 року. Наступна цитата з другого плану повстання підтвердить цілковито нашу тезу.

»д) Займання східних теренів розпочати по опануванні центральних і західніх (теренів);

Підняти оборонну боротьбу проти українців, якщо б вони хотіли пам'ї накинути від першої хвилини«.

Згідно з устійненими напрямними виготовлено завдання для виконавців. Західноукраїнським землям призначено підрядну роль. Поляки мали б не допустити до нагромадження залізничних і шляхових транспортів німецького війська, яке буде вертатися зі сходу на захід, і спрямувати їх головно в напрямі Східньої Прусії та через Галичину, поминаючи в цей спосіб центральну Польщу.

В частині рапорту ч. 154 про «завдання для виконавців» є ще розділ: «2. Заслона від сходу». Ця частина незвичайно цікава з різних поглядів. Для історичної вірності передаємо її в цілості в українському перекладі.

»Повстанські дії пляную замаскувати диверсійною і партизанською акцією від сходу в цей спосіб, щоб перервати на якийсь час, а в пайгірший час обмежити, доплив транспортів німецького війська, що буде вертатись зі сходу до обширу, який буде охоплений повстанням.

Для цієї мети хочу використати:

а) відділи східних округ, які приготовані підняти диверсії на обширі між лініями Білосток-Бересть-Ковель-Львів, а східньою границею Речі Посполитої.

б) диверсійні відділи («Вахляж»), які вже діють на території між східньою державною границею Польщі, а лінією Двина-Дніпро. З тією метою диверсійні відділи одержали, поза своєю теперішньою біжучою диверсійною роботою, завдання диверсії, як охорони повстання; себто диверсії стисло пов'язаної з повстанням і веденої безпосередньо перед і під час повстання. Це друге завдання головне, а перше служить, у моєму розумінні, як запрява і приготування виконати головне завдання. Заінтересовані східні округи отримали аналогічні завдання охоронної диверсії на своїм терені. Диверсійна охорона повстання буде базуватись на виконанні перервання руху залізничних транспортів і на шляхах на обширі між рокадою Білосток-Бересть-Ковель-Львів і лінією Двина та Дніпра.

Початок диверсійної акції буде синхронізований з вибухом повстання. Рахую, що коли отримаю до свого розпорядження літунство з еміграції, мені вдасться скріпити дії диверсійних частин бомбардуванням транспортів і підтриманням тих знищень, які вже зроблено.

З засловою від сходу в'яжеться потреба опанувати переправи на Нарві, Бугу і Сяні та на Вислі і Вислоку. Це завдання отримають ті відділи, які належать до повстанської бази. Це конечне для ліквідації ворога, який, не зважаючи на нашу охорону, вдирався б на обшир бази».

В іншому місці названого вже рапорту ч. 154 головного командування АК, сказано таке:

«Терени на схід вважаю за відносно трудніші до опанування і тому вони вимагають вжиття великих сил, якими упродовж довшого часу я не буду розпоряджати. Головно опанування Малопольські Вихідній мусить допровадити до завзятої боротьби з українцями. Справа Вільна, якщо видається легшою до розв'язання, не обійдеться також без збройної експедиції.

З тих причин і тому, що не можу розпорозувати своїх сил, моїм наміром є:

а) Початково обмежитись опануванням на сході обширів, які не вимагатимуть вжиття окремих сил і можуть бути охоплені місцевими повстанськими відділами.

б) Як тільки положення на це дозволить — згромадити сили до дії найперше на Львів, пізніше на Вільно.

Цей порядок мотивую:

близькістю Львова до наших вихідних підстав (Любельський Томашів, Ярослав, Перемишль, Сянок), зате дуже далекою віддаленістю Вільна; небезпекною, що в хвилині повстання в базі розгориться боротьба з українцями в Малопольсьце Вихідній;

врешті тим, що вплив німецьких транспортів зі сходу бажатиму допомогти перекинути передусім в північному напрямі».

Офіційні документи головного командування підпілля з тих років недвозначно стверджують, що воно у військових планах трактувало західньоукраїнські землі подальше своєї етнографічної території і передбачувало війну з українцями. Всі його обчислення і міркування радше зводилися до того, що українці захоплять Львів і з ними треба буде звести затажні бої.

Другий плян польського повстання не був ніколи реалізований. У той же час прийшло до нових пересунень фронтів, бо ситуація з дня на день мінялася.

Враховуючи змінене положення — головний комендант АК в рапорті від дня 28 лютого 1943 року до «Начального вождя» у Лондоні запропонував перевести повстання ступнево, починаючи зі сходу. Цей проєкт частинно реалізовано у військовій операції в 1944 році під назвою «Буря» (Буря).

Нові зміни — нові пляни поляків на ЗУЗ

Вже в 1942 році зарисовувалася можливість провалу советського фронту на лінії Кавказу. Діяльність ОУН в нових умовах, поширення її дій на всі області України, а далі — формування УПА, заставили польське підпілля зайняти оборонні позиції і зрезигнувати з широких плянів розбудови власної організаційної мережі. Перебування в оточенні української більшості і господарів прадідної землі не створювало догідних умов для підпільної польської роботи.

Звіт коменданта АК за період від 1 березня 1943 до 31 серпня 1943 р. говорив про зв'язок з обширами таке:

»Вислано в терен:

На схід 72 членів штабу і екіп та 253 власних кур'єрів з поштою, грішми і матеріялами. Прийнято з терену: зі сходу — 83 членів штабу, 10 спалених і 44 кур'єрів«. (»Спалені« — себто здеконспіровані члени підпілля).

Інший рапорт ГК АК за час від 1. IX. 1943 до 29. II. 1944 р. подає, що на схід вислано 25 членів штабу і екіп та 294 кур'єри з поштою, грішми і матеріялами, і що в той самий час прийнято зі сходу 7 членів штабу і екіп, 4 »спалених« і 80 кур'єрів.

Щоб уможливити правильність зв'язку і його тривання ГК АК організувало, з допомогою централі в Лондоні, мережу радіопунктів, які працювали в таких місцевостях (Стан з 31. VI. 1944):

Централа: Ч. 17 »Варта« — Край: Ч. 21 К-ма окр. Полісся (від V — інсп. Седльце).

Ц.: Ч. 27 »Яцек« — К.: Ч. 31 інсп. Біла Підляська (О.П.).

Ц.: Ч. 27 »Яцек« — К.: Ч. 33 К-ма окр. Волинь.

Ц.: Ч. 27 »Яцек« — К.: Ч. 59 інсп. Рівне (від V — інспек. Холм).

Ц.: Ч. 35 »Олек« — К.: Ч. 36 К-ма Обширу Львів.

Ц.: Ч. 35 »Олек« — К.: Ч. 37 К-ма Округи Тернопіль.

Ц.: Ч. 35 »Олек« — К.: Ч. 38 К-ма Округи Станиславів.

Ц.: Ч. 35 »Олек« — К.: Ч. 78 К-ма Округи Львів — О.П. Красне.

Ц.: Ч. 35 »Олек« — К.: Ч. 79 К-ма Округи Львів — О.П. (від V інсп. Влодава).

Незалежно від названих радіопунктів — деякі партизанські з'єднання мали власні радіостанції. Частина людей, яка диспонувала радіоапаратами, вийшла з підпілля при вмарші советських військ. Їх усіх арештовано.

Паралельно до інших теренів колишньої Польщі з-перед 1939 р., розбудовувалося польське підпілля на західноукраїнських землях в роках 1941-1944. Незалежно від Крайової Армії діяли на наших землях т. зв. »Народове Сілі Збройне« (Національні збройні сили) — організація зовсім правого напрямку, яка до закінчення другої світової війни діяла сепаратно від АК.

На терені Тернопільщини члени колишнього товариства »Звйонзек стшелецкі« утворили власну підпільну організацію, яка пізніше об'єдналася з АК.

Експозитура Комінтерну, а радше агентурна мережа Москви виникла в 1942 році під назвою »Гвардія людова«. На терені західноукраїнських земель ця агентурна сітка прибрала назву »Народна гвардія ім. І. Франка« і вона працювала на доручення варшавської централі. Пізніше цю групу перезвано »Партизанським рухом західних областей України«. Це сталося щойно тоді, коли большевики зірвали умову з ген. Сікорським. До того часу у назовництві комуністичної агентури на західноукраїнських землях не вживалась назва — Західня Україна.

В 1941 р., вже за німців, вийшло у Львові перше число органу АК під назвою »Бюлетин інформаційни Земі Червеньскей«. Він появлявся щотижнево накладом к. 4,000 примірників і обслуговував підпільну мережу

та загал поляків на теренах Львівщини, Тернопільщини, Станиславівщини. В 1943-44 роках польські жінки видали вісім чисел газетки під назвою «Кобета в вальце» (Жінка в боротьбі). На терені Полісся кольпортовано газетку «Пшегльонд Політични».

Варшавська централь зорганізувала в 1943 році окрему «Агенцію Вхсходню», яка друкувала циклостилевим способом статті щодо питань і проблем «кресув вхсодніх». На початку 1944 року вона перестала існувати. На її місце прийшов двотижневик під назвою «Справи Польске», який обговорював проблеми «національних меншостей» і сусідів.

Підпільними газетками польське підпілля в роках 1942-1944 не обмежилося. Централь АК видала в 1943 році ілюстровану листівку для відзначення боїв з українцями за Львів у 1918 році, разом із зверненням до польського населення Львова.

Головне командування АК не мало пляну, як розв'язати питання українців, литовців та білорусів, що до війни жили під польською окупацією. Воно зверталось за плянами по цьому питанні до Лондону, але звідтіля не надійшли жодні конкретні відповіді. Крайова польська політична підпільна репрезентація не змогла упродовж років рішитися, на яку ногу стати, і тому залишила Головне командування АК в клопітливому положенні. Коли остаточно політична репрезентація зайняла в половині 1943 року становище в українській справі, то воно було вже не актуальне.

«Крайова Репрезентація Політична» в принципі стала на становищі визнати за українським народом право на незалежність, але тільки на тих землях, що творили до 1939 року УССР. В тій ситуації українці по-трактували польське звернення як звичайний пропагандивний листок паперу, за яким не стояла жодна реальна сила. Раніше польське підпілля надрукувало декілька листівок українською мовою, закликаючи до спільної акції проти німців, але також на базі «єдності земель довересневої Польщі». Як признають поляки в своїх працях, польські листівки «на-трапили на небажаний ґрунт, а навіть — як в українському випадку — на ворожий».

Під кутом готування до повстання на випадок поразки німців і війни з українцями проходила вся праця польського підпілля. Громадження зброї на кінцевий період — це була одна з важливіших ділянок праці мобілізаційного апарату. Організаційний рапорт Львівського обширу за час від 1. IX. 1941 до 1. III. 1942 р. подавав, що до його диспозиції було: 48 тяжких кулеметів, 62,988 шт. аmunіції, 96 ручних кулеметів, 28,140 ам., 1,661 рушниць, 141,738 ам., 240 пістолетів, 2,301 ам., і 2,641 гранат.

Для доповнення магазинів зброї, яка була на терені Львівського обширу, — місцевий штаб АК робив прерізні заходи. Він, напр., закуповував зброю від німецьких вояків, головні від італійців та мадярів, які стаціонували на терені Галичини, Волині і Полісся, або переїздили транзитом через українські землі. В тій справі відбулося декілька розмов між представниками штабу польського підпілля Львівського обширу та мадярами на терені Станиславова, але вони нічого конкретного не дали. Далі організовано напади на німецьких вояків з метою відбирати від них зброю.

Одна з груп АК, що рекрутувалася здебільша з працівників фабрики взуття у Львові, вибрала тереном для своїх нападів на німецьких вояків — Карпати.

У горах повнили тоді службу калмицькі відділи, які були на німецькій службі. Група АК напала на калмиків, відбирала від них зброю, стріляючи найперше по них з засідки.

Щоб припинити диверсійну діяльність польської групи АК у Карпатах — відділи Української Народної Самооборони (УНС) перевели обслідування терену і в бою знищили польських партизанів.

Розвідувальна служба на українських землях

Дуже велику увагу присвячували альянти, зокрема англійці, справам розвідки на тилах німецьких військ. Військовий штаб «Начального вождя» у Лондоні, а далі Головне командування ЗВЗ, а пізніше АК, були пов'язані мережею тісних зв'язків з англійською розвідкою і частинно користали з її фінансів. Західньоукраїнські землі стали також предметом інфільтрації і розпрацювання.

В роках 1939-1941 польська підпільна розвідка ніколи не діяла справно на українських землях, що з днем 17 вересня 1939 р. відійшли до УССР. Командуванню ЗВЗ у Варшаві і базам в Угорщині й Румунії не вдалося створити тривалої розвідувальної сітки, яка діяла б централізовано. Органи НКВД контролювали багато пунктів і тому відомості, що надходили від них до Варшави, а далі до Лондону, були дуже часто фабриковані большевицькими агентами.

В перших місяцях 1940 року надіслано з Лондону до Варшави «Напрямні для розвідувальної служби в краю», які охоплювали техніку праці, завдання і запитники. Від осені 1940 р. командування АК щотижня пересилало з Варшави до Лондону рапорти-звіти про пророблену роботу по лінії розвідки.

Незалежно від АК працювала в порозумінні з англійською розвідкою підпільна група «Мушкетери». Коли німці її викрили і винищили частину членів — АК включила рештки «Мушкетерів» до свого розвідувального апарату.

Керівні становища в розвідці ЗВЗ—АК займали переважно офіцери. В ділянці господарської розвідки працювали виключно інженери. Від січня 1942 р. по жовтень 1944 р. поповнили кадри військової розвідки АК 33 офіцери, яких вишколено в Англії і перекинено повітряною дорогою на територію тодішньої Генеральної Губернії.

Коли німці маршували в напрямі Москви і Кавказу, польські розвідники дістали доручення пересуватися поза німецькими військами. На відтинку Двини і Ленінграду не було жодних польських агентів. Відтинок від Двини по Полісся, як подають польські джерела, був опанований слабо. Вістки, які надходили, були спорадичні і неповні. Одначе головні вузлові залізничні пункти і шляхи підлягали їх контролю.

Зате південну Україну польські розвідники з АК мали контролювати дуже широко. Розвідувальні групи АК посувалися систематично за німецькими військами і їх обслідували.

(Далі буде)

Мгр. Роман КУХАР

ДЖЕРЕЛА ДО БИТВИ ПІД ПОЛТАВОЮ

Битві під Полтавою присвячувано в різних часах багато уваги у світовій історіографії і спорідненій літературі. Характеристичним голосом у тому відношенні можна вважати опінію французького економіста, Ц. Г. Де ля Марра, який у 1869 р. писав: «З Карлом XII-им насправді переможена була вся Європа під Полтавою. В день своєї перемоги москвичани вперше здобули ґрунт в Європі завдяки підбиттю Східньої України!».

Англійський історик, Сер Едвард Шепгерд Крізі, автор відомої праці «П'ятнадцять рішальних світових битв», пише, що перемога Московщини над Швецією під Полтавою набула першорядного значення в світі в силу того, що цим фактом заперечено, а що встановлено²). Подібна й тут імплікація: жеребом гри під Полтавою була Європа. Якщо б там було переможено Петра, продовжає автор, тоді найбільша в сучасному світові імперія, повторюючи за Вольтером, потонула б у тому ж хаосі, з якого вона так відносно нещодавно виринула³).

З історичною подією такої великої ваги, як битва під Полтавою, органічно пов'язані три діючі фактори: Московщина, Швеція, Україна. Їх можна б умовно звести до двох, і тоді в одному аспекті, з іншими компонентами Європи включно, бачитимемо Швецію й Україну, в другому ж — Московщину, яка, не зважаючи на свою територіальну експансію в західному напрямі, до європейського комплексу ніколи органічно не враховувалася. Все ж таки, в буквальному сенсі, абстрагуючи від усіх узагальнень і послідовностей, в битві під Полтавою заангажовані були фізично три сторони: Швеція, Московщина і Україна. Проте, властиво, тільки дві сторони, Швецію й Московщину, або, загально беручи, Європу й Московщину, протиставляється здебільша та їх позиції подрібно обговорюється, коли йде справа про історичний удар Заходу зі Сходом, зокрема в рішальному моменті, в битві під Полтавою.

Третя сторона, Україна, ще й досі не знайшла в світовій історіографії, чи в спеціфічній военній літературі, належного їй силою дотичного висення трактування. Роля України в даній події обмежена або якимсь більш-менш споглядним чинником, дарма що вислід битви на її історичній долі найбільше заважив, або ж українська участь у тому фатальному зміренні сил між Заходом і Сходом до того контроверсійна й проблема-

1) Eugene Schuyler — Peter the Great, 1884 ("Le Probleme de l'indépendance de L'Ukraine et la France," Emanuel Evain, 1931, pp. 80-81).

2) Sir Edward S. Creasy, Fifteen decisive battles of the World, Harrisbure, Pa., 1957, p. 339.

3) Ibid. 342 p.

тична, що на остаточну оцінку українського фактора навіть після 250-ти років з часу битви світова опінія все ще не спромоглася. А переоцєнення, недооцїнка, чи взагалї здеформування цього фактора (обставина, що вражає прорєчисто з великої кїлькості даного дослїдного матерїялу) рїшили посередньо про його стан: у ньому багато неточностей, суперечностей, невмотивованих висновкїв, неперевїрених припущень. У вислїдї, виникла доволї поширена мїж исторїографами, хоч і науково зовсїм не обґрунтована, думка, яка, назагал, поминаючи основнїшу ролю України в конфлїкті, насправдї осуджує її, робить вїдповїдальною за вислїд битви; якщо б, мовляв, Мазєпа не вплинув на змїну пляну кампанїї Карла, тодї до битви пїд Полтавою взагалї не дїйшло б, чи, напр., якщо б українська сторона дотримала умов складеного обопїльного договору мїж Карлом і Мазєпою, вислїд битви був би инакший. Тому й не дивно, що мїж двома мїцнїшими полїтичними факторами український попав у своєрїдну позицїю «козла вїдпущення». Одначе, в свїтлї доступної джерельної лїтератури, що стосується до полтавської битви, всї того роду безосновнї закиди на адресу української сторони не витримують критики.

Рамки нашої теми обмеженї виключно вибором вїдомїших письмових джерел і матерїялїв, що займають становище до битви пїд Полтавою, залишаючи на боцї їх подрїбнїше коментування, чи спробу вїдтворити дїйсне положення в свїтлї їх критичного зїставлення. Фактор полїтичного положення, так чи инакше подїями зумовлений, тут пїд розгляд взагалї не входитьиме.

Із доступних нам свїдчень джерельної й иної, опертої на джерелах, лїтератури приводитимемо зокрема тї, що мають истотне вїдношення до аспектів української сторони в битвї пїд Полтавою, або займаються в цїлому критичними моментами, що могли рїшально вплинути на її вислїд. Характеристичне при тому, що коли данї вїдносно стану справи московської чи шведської сторони все ж таки в багатьох випадках удокументованї чи пїдданї стараннїшому розглядовї, то, з другого боку, в матерїялї, що стосується до українського еквїваленту, завважуємо спїльнї риси необїзнаності з предметом, вїдсутнїсть точного документування, часовї й дїйовї пропуски; в цїлому, дотичнї матерїяли справляють не рїдко враження хиткої, нерївної якості, иноколи прямо легендарного характеру. Тому особливої обережності в оцїнцї вимагають тї далеко не точнї, але ж традицїєю вже утриваленї информацїї, що насправдї доволї легковажно трактують українського контрагента.

Для прикладу варто привести лише коротку характеристику гетьмана Мазєпи з доволї, зрештою, добре опрацьованої і спертої на загальновїдомих джерелах студїї про полтавську битву, книжки генерала Фуллера. Анекдотнї й легендарнї елементи з бїографїї популярного гетьмана автор приймає за правдивї, коли без будь-якого застереження подає в примїтках тексту, що Иван Степанович Мазєпа, вїн же природний син польського шляхтича, бувши в молодостї пажем на дворї Яна Казимира, короля Польщї, допустився зведення королеви, за що прив'язали його нагого до спини коня й випустили в такому станї на призволяще в безмежнїсть

українського степу⁴). Суторомантичний матеріал, вдячний для поета Байрона, повинен був найти суворіше критичне око в праці дослідника, якого вважають найвидатнішим істориком воєн наших часів.

Пристаючи до нашої стислої теми, джерельної і спорідненої літератури, що займається прямо чи посередньо битвою під Полтавою, розподілимо використаний матеріал на історичні монографії й допоміжні матеріали, як державні документи, звіти й донесення, репортажі, особисті спогади, мемуари, специфічно-воєнну літературу, кореспонденцію, приватні письма, розвідки й дисертації, включно з графічним матеріалом, як пляни битви, таблиці хронологічних дат воєнних дій тощо.

Клясичною в цьому відношенні літературою, яка постійно використовується й цитується в пізніших працях численних дослідників даної теми, треба вважати особливо Адлерфельда «Воєнну історію Карла XII, Короля Швеції»⁵) й Нордберга «Історію Короля Карла XII»⁶). Обидва твори мають потрібний для документальної літератури часовий і локальний аспект, різновидність і об'єм зібраного матеріалу, наявна в них і серйозність опрацювання, проте вони репрезентують шведську точку погляду, хибують деякою недостатню об'єктивно-критичного підходу з перспективи стороннього чинника. Для нашої теми важливі їх внесення в контроверсійне питання властивої ролі й специфічної участі Мазепи, взагалі української сторони, у шведсько-московському конфлікті. Дуже вартісний документальний матеріал приносить добре поінформований, за свідченнями Пуфендорфа⁷), найповажніший тогочасний науково-популярний французький журнал «Театрум Европеум», що в своїх репортажах, зокрема авторства Коля, п. з. «Подорожі Росією й Польщею»⁸), подає ревелюційні інформації про теренові умови в користь шведів, що, своєчасно завважені, могли рішально заважити на висліді битви. Змістовним внесенням, що суттєво відтяжує українську сторону в полтавській поразці, є численні свідчення достовірних учасників Карлових походів, у тому німецького капеляна, Й. В. Барділі⁹). На позиціях обвинувачення шведської сторони, власне шведських генералів, у неуспішному завершенні шведського походу й битви під Полтавою, головню тому, що не вив'язалися вчасно зі своїх завдань, виразно стоїть особистий ад'ютант

⁴) Maj. Gen. J. F. C. Fuller, *A Military History of the Western World*, Vol. 2, New York, 1955, p. 169.

⁵) M. Gustavus Adlerfeld — *Histoire Militaire de Charles XII, roi de Suede*, Amsterdam, 1740 (Engl. transl. "Military History," *Volff III*), pp. 43-44, 213, 207, 214-215, 227, etc.

⁶) G. A. Nordberg — *Konung Carl den XII's Historia*, Stockholm, 1740, Vol. I (pp. 765, 766, 868, etc.).

⁷) S. von Monzbunao-Pufendorf, *Die Verfassung des Deutschen Reiches*, Berlin 1922, p. 3.

⁸) Kohl's "Reisen im Inneren von Russland und Pohlen," II. 329, (in "Theatrum Europeum," XVIII, 1709, p. 298).

⁹) J. W. Bardili — *Das Wyeland Durch...., 1730*, Stuttgart, pp. 404-5, 553, 628, etc.

Карла, польський генерал С. Понятовський¹⁰), тоді як Наполеон Бонапарт не кому іншому, а саме Карлові XII приписує всю вину за невдачу¹¹). До подібних позицій приєднуються й автори іншої, вище згаданої літератури, прямо або посередньо.

Питаннями чисельних співвідношень ворожих військ, їхнього мішаного складу, подрібного ходу битви, її хронології, чисельного й рангового стану вояків, полеглих і ранених, займаються дуже цінні праці, латинською мовою, авторства Карла Фаб'яна Вреде, «Де пугна пультавензі» (дисертація), й шведською мовою Ернста Карльсона «Слягет від Польшава». В них і зразкові мапи. Спірними в різних джерелах являються зчасти чисельні дані військ, хронологія подій, і т. д.

Надто важлива для нашої теми, щоб її пропустити, чи обмежитися лише згадкою, є саме названа дисертація латинською мовою¹²), розміром 18-ти сторінок, з мапою воєнних дій 1700-1709 рр. і окремим пляном битви під Полтавою, що появилася в 1818 р. в збірнику дисертацій Упсальського університету. В багатьох випадках спирається вона на праця Адлерфельда й Нордберга, але використовує й інші доступні джерела, що в дечому відбігають від тверджень попередніх. Цікава для нас дисертація особливо хронологією подій, до- під час- і після битви, образним ходом битви, кількісними зіставленнями військ; згідно з заподаннями Вреде, шведські сили нараховували 20.000 чоловік, Мазепа привів із собою 7.000 війська, запорозьких козаків (козаккорум запорівензіум) було між 4.000 до 5.000. Супроти такого стану шведсько-українського табору, московських сил була велика перевага, ок. 80.000 війська, в тому 15.000 калмиків і козаків. Зустрічається тут і деякі інформації, інколи першорядного характеру, щодо Мазепа й українського тла взагалі. Мазепу характеризується, як найвищого вождя українських козаків, що, підчинивши собі Русь, засягнув згодом, рік до полтавської битви, поради на державній раді, слідом за чим шукав через Станислава, короля Польщі, помочі в Карла... Автор подає, що пропозиція в тій справі, яку зробив Карлові Мазепа, спочатку відхилена, була все ж таки опісля Карлом прийнята. Це є важливе ствердження, воно вияснює подекуди закидувану гетьманові з багатьох боків політику зволікання, невтаємничення українського населення в свої пляни, що викликало з черги загальної непевності і замішання. Наслідки, як далі нотеує Вреде, були наскрізь фатальні: шведську експедицію приймали козаки в Україні ворожо, Мазепу ж багато з його ж таки війська покинуло.

Другою після «Де пугна пультавензі» цінною працею, що займається битвою під Полтавою, як головною темою, що сперта на джерельній літе-

10) Adlerfeld, Histoire..., Vol. III., p. 198; S. Poniatowski, Remarks..., London, 1741, pp. 18, 22; Otto Hainz, König Karl XII von Schweden, Berlin, 1936, pp. 250-257.

11) Sir Edward S. Creasy — Fifteen Decisive Battles..., 1850, pp. 345-346. Fuller: A Military History..., N.Y., 1955, p. 171.

12) Carolus F. Wrede, De pugna pultavensi (dissertatio) pp. 1-18; 7 p., 8 p., 11 p., etc.

ратури (Адлерфельд, Нордберг, Вреде, «Театрум Европеум», «Журналь де Пієр ле Гранд», і т. д.), зокрема на державних документах, — є воєнно-історична розвідка шведською мовою Ернста Карльсона п. з. «Слягет від Польштава» (Битва під Полтавою, 1=80 ст., поміщена в Збірнику «Гісторіска Студієр», Історичні студії, Стокгольм, 1897 р.). В задученні до тієї студії, крім детально розроблених мап (1-шої — загального положення Європи того часу, і трьох дальших — із плянами битви), поданий список шведських військ під проводом Левенгаупта, які дня 1 липня 1709 р., включно з артилерією, хоругвами і стандартами, в цілому — 14.000 чоловік, склали перед московськими військами зброю. І так, серед складу війська, що піддалося, знайшлися: начальний командир (Регішер Гувернер), граф Левенгаупт, два генерал-майори, Кройц і Крузе, 10 полковників (обрістер), 14 підполковників, 22 майори, 250 рйтмайстрів і капітанів кавалерії й інфантерії, понад 300 ляйтенантів, 24 адьютантів. Крім цього велика кількість священників, хорунжих, ремісників і т. д., понад 12.000 підофіцерів і рядовиків. З воєнного матеріялу дісталосся москвинам, щоб згадати лише найважливіше, 17 важких гармат, 2 гавбиці, 4 мавзери. З повищого видно, що шведи мали до диспозиції ще показну кількість війська і матеріялу, що, щасливіше використані, могли уявляти собою ще велику ударну силу. Правда, велика перевага військ Петра була очевидна; їх кількість подає Карльсон в 46.000 піхоти й 10.000 кінноти.

Початкова стадія розвитку полтавської битви давала всі підстави думати, що шведи переможуть. Про такий стан згадується, зрештою, й у інших джерелах; між іншим, шведи, здобувши перші редути, підняли були вже оклики перемоги, зваживши на загальну паніку, що охопила московські війська. Студія Карльсона подає про це цікаві матеріяли. Один з фрагментів описує положення так: ...»З північного боку полтавське бойовище обмежене глибоким ярмом із стрімкими берегами, а на дні його губиться в багницьі болотяна течія, доплив, або віднога Ворсклу. Шведи не звернули особливої уваги на той яр. У початках бою, саме 28 червня 1709 р., шведи наступали переможно на росіян, і вся російська кіннота, гонена шведською, відступала в переполоху. Це такою мірою охопило панікою й російських піхотинців, що вони вже впрягали коней до вантажних возів, щоб бути готовими до повного відступу всієї армії. Якщо б шведи були продовжили переслідування російської кінноти хоч би тільки ще декілька сот кроків, тоді б вони зіпхнули її в отой, вище згаданий яр, звідки їй уже не можливо було б наново зформуватися, особливо, коли б шведи подбали обсадити урвисті береги яру хоча б незначною залогою». (Коль: «Подорожі Росією й Польщею», II, 329 ст. Театрум Европеум, XVIII, 1709, 298 ст.).

Обі названі праці виявляють достатнє ознайомлення з українським комплексом, термін «Україна» («Украйна», «Україне») доволі послідовно вживаний.

Стратегія Карлового походу, що довела до полтавської катастрофи, виявляє чимало недоліків, як це подрібно обговорює такий майстер воєн-

ної штуки, як Наполеон. Шведський король Карло був не лише імпульсивною людиною, яка ніколи не діяла за попередньо випрацьованим планом; у тій специфічній кампанії, як зазначає Наполеон, він не додержав ні одного з принципів успішного ведення війни: занедбав концентрацію військ, залишив свою оперативну базу, відтяв свої формації від головних сил, змінив чоловий наступ на фланковий (бічний), таки в обличчі ворожої армії¹³), і т. д. Таким чином Карло зокрема зумовив те, що Левенгаупт, один з його головних генералів, який командував великими силами й ескортував воєнно-важливі конвої, залишився від нього на відстані 12-ти днів маршу позаду і, наслідком такого некорисного відокремлення, був на коротко перед полтавською битвою розбитий компактними московськими силами¹⁴).

В тому контексті не від речі буде привести деякі спірні моменти, наголошувані в загальній літературі того предмету, як обставини контакту Мазепи з Карлом, катастрофічні умови зимового постою шведських військ в Україні тощо, що попередили битву під Полтавою і вплинули посередньо на її вислід. Ці справи зокрема висуває воєнний історик Фуллер, спираючи свої висновки головно на матеріялі Адлерфельда.

Коли Карло був у Могилеві, пише Фуллер, прибули до його Головної квартири посли від Івана Степановича Мазепи, гетьмана України, з пропозицією, якщо б Карло взяв Україну під свою протекцію, то Мазепа подав би йому мілітарну піддержку в силі 30.000 козаків¹⁵). У здійсненні тієї пропозиції вбачав Карло розв'язку проблеми свого постачання, поскільки Україна, як відомо, багата була на збіжжя, всяку скотину тощо. Тимто й погодився на неї¹⁶).

Карло рішився ждати в Могилеві на Левенгаупта, що мав наспіти з запасами постачання, артилерією й 11.000 війська з Риги. Після перших переможних сутичок з московськими частинами, Карло не міг рішитися, ждати йому на Левенгаупта й відтягнутися на зиму до Лівонії, як дораджував на воєнній раді генерал Реншільд (Регнскольд), чи продовжати марш у напрямі України, до чого, начебто, взивав Мазепа, який мав гобоюватися зради їхніх обопільних таємних плянів деким із своїх полковників. Це й мало б бути вирішальним мотивом, чому Карло відмовився ждати на Левенгаупта і вирушив на південь в намірі злучитися з силами гетьмана¹⁷).

Адлерфельд подає далі, ніби Мазепа зобов'язався зобілізувати всіх своїх козаків і придбати союзників серед козаків Білгороду й Дону, калмицьких племен, а коли б було можливо, то й серед кримських татар. Крім цього мав подбати про постачання харчів з України й Білгороду¹⁸).

13) Correspondence de Napoleon, pp. 362-364.

14) Sir E. S. Creasy — Fifteen..., p. 346.

15) Fuller, Ibid., p. 169.

16) Fuller, Ibid., p. 170.

17) Adlerfeld, The Military History..., Vol. III, pp. 193-194.

18) Adlerfeld, Ibid., p. 213.

В той час Левенгаупт, залишений на власні сили, що нараховували 11.000 війська, пробував, згідно з наказом Карла, що його вважав він смертним присудом для своєї армії, прорватися до Стародуба, проте, супроти масивно оточуючих московських сил, потерпів поразку і щойно після втрати великої частини війська (5.000), провіантів, артилерії й амуніції, які нарешті знищив, щоб не попали в московські руки, злучився нарешті зі своїм королем¹⁹). Звістка про несподівану шведську катастрофу мала такою мірою занепокоїти багатьох прихильників гетьмана, що вони зразу відокремилися від нього, а весь його задум відкрито цареві.

Дня 6 листопада Карло досягнув місцевості Горки в Україні, де й зустрів його Мазепа, але з дуже незначною кількістю війська, бо всього 1.500 чоловік. До речі, це число, як і багато інших числових даних у різних джерелах різне, тому в даному випадку спірне. Водночас командант Стародуба, полковник Скоропадський, доніс Петрові про прибуття шведів, після чого цар, відкликавши Мазепу, назначив його (Скоропадського) на гетьманський пост, а Меншікову приказав негайно обсадити гетьманську столицю, Батурин.

Адлерфельд завважує, що втрата Батурина виявилася особливо болюча з огляду на кількість амуніції, пороху, канонів, міді й заліза, а особливо харчових припасів, що там були замагазиновані²⁰). Таким чином пляноване повстання в Україні не здійснилося, шведська армія була відтята від будь-яких центрів постачання, а, на добавок лихові, настала одна з найсуворіших зим, які будь-коли навіщали Європу.

Проте сам Адлерфельд робить згодом висновок, що безпосередньо перед битвою і під час неї, джерелом усіх невдач, невикористаних ситуацій, депресії в війську, браку його звичної ударної сили — був факт поранення в ногу Карла, який наслідком цього був сильно перешкоджений у свободі рухів, не міг здобути на свій відомий агресивний стиль ведення бою, не міг використати такого важливого фактора піднесення моралі вояків — своєї особистої присутності на всіх крилах фронту, за умов вимушеного раною лежання на переносуваних по полі бою носилках²¹). Не стало одности наказу, кожний діяв, зданий здебільша на свій власний осуд.

Накінець, припечатуючи всі неспіхи, допустився Карло ще однієї фатальної помилки. Серед сум'яття битви, не визнаючись докладно в положенні й приймаючи чужих за своїх, попала частина шведського генерала Руса в московське оточення генерала Ренселя. Карло, доглянувши корпус Ренселя, прийняв його за дивізію Руса й вислав генерала Гілленкрока до Мазепи, щоб забрати в нього залишену попередньо запасну частину артилерії й військових відділів, з думкою вжити їх, як піддержку у своїй наступальній акції. В міжчасі Левенгаупт, що наступав збоку, маючи шансу перехилити бій у користь шведів, отримав саме протилежний до

19) Ibid., p. 213.

20) Ibid., p. 213.

21) Ibid., p. 232.

своїх замірів наказ — здержатися з наступом, щоб дати прохід Карлові. Наявність цього, ймовірно Карлового, наказу, він сам (Карло) згодом заперечив. Не в'яяснено, хто в такому разі, інший ніж Карло, міг його видати. Коли ж Мазепине військо з артилерією ще не встигло явитись на терен даної гарячої дії, Карло вирішив не ждати на підсилення, а вдарити по москвинах зразу, «поки залізо гаряче», виключно силами, що стояли у його розпорядженні. Одначе Петро був тим разом добре приготований відперти шведську атаку. Цей промах Карла, як опісля виявилось, коштував йому втрати половини з усієї 4-тисячної наступаючої шведської інфантерії, яка попала в саму середину фронтального вогню московських гармат. Це й вирішило хід битви, насправді закінчило її.

Із 12.500 шведського війська, що вступило в битву, 3.000 було вбитими й пораненими і 2.800 полоненими. Між останніми знайшлися польовий маршал Реншільд, 4 генерали і 5 полковників. Цар утратив у битві всього 1.500 вояків²²⁾.

Ось так, битва під Полтавою, що оставила на полі бою менше жертв, залишила при житті багато більше боекдатних, і чії терези перемоги більш нерішуче вагалися, як у інших битвах, куди меншого історичного значення, принесла найфатальніші наслідки: підірвала підвалини Європи, знищила назавжди Швецію, як великодержаву, відобрала Україні, захисникові європейських східніх кордонів, незалежність, кинувши її на поталу Москви, і розкрила на всю широчінь ворота для чергових, найбільш нищівних в історії, набігів азійських срд. Тепер їх очолила Москва, вперше осмілена після битви під Полтавою.

Наприкінці годиться додати, що історичною аналізою доби Мазепи, яка закінчилася битвою під Полтавою, займалися своєчасно, більш або менш послідовно й основно, українські дослідники, з яких назвемо тільки декілька імен: Уманець, М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський, В. Липинський, С. Томашівський, М. Возняк, Д. Дорошенко, І. Борщак, М. Андрусак, Б. Крупницький, О. Оглоблин, Д. Оляничин, В. Січинський, В. Луців, С. Демидчук, Т. Мацьків²³⁾ та інші, до чийх праць на тому полі відводимо всіх зацікавлених.

22) Fuller, A Military History, p. 182.

23) Теодор Дацьків: «У 250-річчя смерті Мазепи (2 жовтня, 1709 р. — 2 жовтня, 1959 р.)» — стаття («Америка», чч. 188-189, за 2 і 3 жовтня, 1959.

Проф. Микола ВЕЛИЧКІВСЬКИЙ

ДО ПИТАННЯ ПРО ЕФЕКТИВНІСТЬ ЛІСОЗАХИСНИХ СМУГ В УКРАЇНІ

Україна не багата на ліс. Територія лісу в Україні до революції займала 10% від усієї площі. Ліс по всій Україні не однаково розповсюджений. Найбільше лісу — в північній частині України, а саме: на Волині й Чернігівщині та в північній частині Київщини на південь аж до Білої Церкви. Це наше Полісся. Нижче наведеної границі на південь, переважно до Умані, лісу менше й це наш лісостеп. Ще нижче — наша степова Україна, де лісу майже немає.

На Поліссі росте переважно шпильковий ліс — сосна і ялина. В лісостепу більше здібуються листяні породи дерев. Це мішані ліси — дуб, береза, вільха, граб, осика, ясен та інші, а теж і шпилькові — сосна і ялина.

В степовій Україні, як ми вже зазначили, помітна відсутність лісу й це дуже негативно відбивається на сільсько-господарському виробництві, бо весь терен степової України повністю відкритий перед руйнуючою дією закаспійських т. зв. суховіїв. Ліси мають взагалі, а особливо в нас у степовій Україні, захисне значення, впливають на піднесення врожайності полів.

Слід зазначити й благодійну роль лісів на регулювання водяного режиму річок. Воно полягає в тому, що ліс навесні затримує раптове таяння снігів і через це в місцевостях з великою кількістю лісів збільшення води в річках буває поступове, а не раптове. Повінь, що спостерігається навесні в районах з малою кількістю лісів або взагалі без них, робить чималу шкоду в сільському господарстві. Натомість у районах забезпечених лісом цього нещастя не помічається, бо таяння снігів навесні відбувається поступово.

Велику користь приносять ліси й тим, що роблять перепону ерозії ґрунтів і це їх благодійне значення помічається особливо на полях із похилим тереном. Крім цього, ліс дає й інші господарські користі.

Ліс в Україні зазнав великої шкоди й знищення в час революції, а теж за московсько-советського панування, а згодом — за німецької окупації. Як зазначає інж. Арлюков, ще перед 1941 роком в ССРСР у багатьох малолісних районах була запланована щорічна лісовирубка*). А «Известия» від 17 вересня 1958 року призналися, що «в деяких областях України рубають у рахунок 1972–75 років. При таких темпах вирубування лісу запаси деревини в республіці можуть бути використовувані щойно в найближче десятиріччя. В Карпатах уже через 6–7 років може статися відсутність дорослих дерев. На лісосіках чотирьох областей України за останніх 10 років залишено біля 30% заготовленої деревини. Майже вся вона згнила».

*) Див. «Вестник Инст. по Изучению СССР», ч. 4 1955, стаття «Леса местного значения».

Так свідчить про винищення лісу в Україні й сам офіційний московсько-советський орган. Безгосподарність лісом в Україні зменшила площу лісів, що нині доходить ледве до 8%, і це відбилося на зменшенні урожайності на полях України.

Це й привело до того, що московсько-советська окупаційна влада ще в жовтні 1948 року була змушена схвалити «плян полезахисних лісонасаджень, введення травопільних сівозмінів, побудови гаток і водозборів для забезпечення високих і тривалих урожаїв у степових та лісостепових районах європейської частини ССРСР».

Різні є погляди на економічну доцільність лісових смуг. Деякі фахівці навіть виступають проти насаджування лісових смуг, але вони нічого не пропонують замість них, тому й не розв'язують питання, як хоча б трохи зупинити руйнуючу дію суховіїв, що продістаються в Україну з закаспійських степів та знищують врожаї пшениці й броварного ячменю. Не кажуть, чим зупинити в цій же степовій і лісостеповій Україні ерозію ґрунтів, захистити їх від дощу, текучої води та вітру, що знищують їх плідність. Інша річ, що в умовах московсько-советської окупації України, насадження лісозахисних смуг і догляд за ними недбайливі й малокорисні, що є наслідком комуністичної рабської системи праці. Так, напр., советський фахівець Л. Шляханов у своїй статті «Лесному хозяйству и полезащитному лесоразведению в УССР — повседневное внимание» (1954 р.) стверджує: «За останні 5 років посіяно й посаджено захисних насаджень 656 тис. га, а збереглося — 70%, з яких 47% потребують поновлення. Особливо незадовільні наслідки полезахисного лісорозведення в таких південних областях: в Херсонській збереглося 33% лісонасаджень, в Одеській — 47%, в Миколаївській і Запорізькій — біля 50%, в Кіровоградській — 66%».

Советський фахівець А. Артименко у своїй статті «Лесные полосы — надежная защита полей» (1954 р.) пише: «В Черкаській області є сотні га лісонасаджень, за якими від 1953 року ні разу не доглядали і все це заросло буряном. Височина буряну місцями доходить до одного метра. Плян лісонасаджень виконаний у колгоспах Київської області на 32%, на Дніпропетрівщині — на 32%, а в області Волошиловградській — на 25%».

З цього видно, як безгосподарно, не згадуючи вже про хижацьке нищення лісів, ведуть большевики лісове господарство в Україні. Очевидно, що цієї безгосподарности в лісовому господарстві Україна позбудеться, коли визволиться з-під московсько-советської окупації з її комуністичною системою.

Ми тут не порушали питання розміру ширини лісозахисної смуги та який розмір (смуги) дає більше ефекту. Не згадували також і про те, на якому віддаленні мусять бути лісозахисні смуги одна від одної. Тим більше, що советські дані не погоджуються з дослідженнями по цьому питанні у США. В кожному разі, це питання належить ще до опрацювання фахівцями в лісовій справі. Так само не розв'язуємо питання, чи краще, коли лісові смуги розташовані між собою гущіше, з гущішою кількістю дерев, чи навпаки — коли лісові смуги розташовані рідше і пропускають поміж деревами вітер. Все це належить вирішити фахівцям цієї справи.

Нас цікавить питання економічного порядку, а саме: яку економічну ефективність має сільське господарство у вигляді збільшення урожайності від наявності лісозахисних смуг уже на сьогодні. Для цього запозичаємо статистичний матеріал із праці доцента А. Пароманова*) «Эффективность полезащитных лесных полос в СССР». Наведені в праці Пароманова В. Жеребцов і Р. Маслова вивчали поставлене нами питання на 69 дільницях у 49 колгоспах Дніпропетрівської області, але тільки протягом одного року. Ми застерігаємось, що не можна повністю покладатися у своїх висновках на наведених згаданими советськими дослідниками цифрових матеріалах, бо занадто мало було спостережень, та й ті, що були, обмежені коротким часом. Але деякі цифрові уявлення цей матеріал усе ж таки нам дає.

Жеребцов і Р. Маслова на згаданих дільницях колгоспів Дніпропетрівської області, перевіряючи дослідження, одержали наступні дані урожайності зернових культур:

Конструкція лісозахисних смуг	Середній урожай між смугами у ц/га	Середній урожай поза впливом смуг у ц/га	Збільшення урожаю у ц/га і %
Смуга, що не пропускає вітру	10,0	5,6	4,4 (72 %)
Смуга, що пропускає вітер	7,8	5,3	2,5 (48 %)
Ажурна смуга*	8,4	6,8	1,6 (28 %)
В середньому	8,7	6,1	2,6 (43 %)

Наведені цифри показують, що середній урожай між смугами лісу, що не пропускають вітру — збільшений на 72%, а середній урожай поза впливом смуг значно менший.

Можна б було навести ще й статистичні таблиці інших советських авторів, які подають явно протилежне наведеним даним. Так советський дослідник цього питання Л. Рибьева в опублікованій 1956 року своїй праці «Эффективность полезащитных полос в Ворошиловградской области», наводить цифровий матеріал, де показано, що урожайність більша при конструкції ажурних лісосмуг і менша при непродувних лісосмугах. При такому досить дивному твердженні губиться зовсім доцільність насаджування лісозахисних смуг. Але, на нашу думку, це твердження дуже швидко й помилкове.

Отже, покищо, порушене питання ще спірне. Мало пройшло часу, щоб можна робити висновки, бо совети почали заводити лісозахисні смуги порівнюоче недавно. Тому й погоджуємося з висловом А. Пароманова, що «питання це (ефективність лісозахисних смуг, — М. В.) дуже складне, але величезний плян «преобразования природы» напочатку був затверджений, а потім почали підводити наукову базу під

*) Див. «Вестник Института по изучению СССР», ч. 2, 1957.

*) Ажурною смугою називається смугу розріджену через висохлі дерева.

його ефективність. Це й довело до одержання перебільшених цифр і до нісенітних висновків про перевагу засихаючих і вузьких смуг*.

Від себе можемо сказати, що в совєтсько-московській дійсності такі нісенітні висновки є цілком природним явищем. Адже плян «преобразовання природны» був названий «сталінським», отже за всяких умов і за всяку ціну він мусів бути «ефектовним», байдуже, що занедбані лісозахисні смуги висихали.

Можна, однак, зазначити, що насадження лісових смуг у нашій степовій Україні — необхідне, бо без лісового захисту марно пропадає праця господаря на ланах степової України. Лісонасадженню в степовій Україні будуть сприяти новоутворені водозбори у зв'язку зі спорудженням Дніпрельстану.

Питання насадження лісозахисних смуг, особливо в степовій Україні, ще мало досліджене. В кожному разі насадженням лісових смуг можна буде припинити розростання ярів, які приносять велику шкоду. В районі Одещини є т. зв. «сипучі» піски, які самі непридатні для засіву зернових культур, а разом із тим вони з вітром переносяться на лани з засівами. Так занесена піском рілля пропадає для сільсько-господарського виробництва назавжди. Отже засадження пісків, спочатку, для їх скріплення, шелогою (це рід лози), а згодом деревами — припинить руйнуючу дію пісків.

Очевидно, що при заведенні лісових смуг приходиться поборювати величезні труднощі. Новонасаджений ліс в умовах степової України може пропасти не тільки без належного догляду за ним, а теж і без поливання дерев принаймні в перші 8-10 років. Так легко може загинути новонасаджений ліс і пропадає вся людська праця.

В липні 1930 року мені приходилося об'їздити сільсько-господарські технікуми, що належали тресту Дніпровських електро-сількомбінатів. Відвідуючи меліоративний технікум у Ярастовці, на Дніпропетрівщині, ми оглянули й ліс, штучно насаджений ще перед революцією господарем цієї поселости. Був він насаджений на площі розміром біля 100 га. В лісі були збудовані криниці і його поливали водою. Після революції у цього господаря все майно було відібране й удержавнене. За лісом ніхто не доглядав, а селяни почали вирубувати дерева для своїх господарських потреб. Криниці в лісі засипалися й висохли, і ми побачили дуже сумну картину: замість лісу стояли лише сухі стовбури або пеньки від порубу. Така жахлива картина лісу нас навчає, що за насадженою деревиною в степовій Україні треба постійно доглядати.

Звичайно, можна мати застереження, чи витрати на насадження лісу, особливо в степовій частині України, виправдують себе економічно? Сьогодні не маємо ще достатньої кількості статистичного матеріалу з дослідження цього питання. В московсько-совєтських умовах ученому дослідникові дуже важко, а то й небезпечно для свого власного життя, сказати, якою мірою витрати на лісонасадження покриваються позитивними наслідками. А при лісонасадженні на перше місце мусить виступати не естетика, мовляв, у степу буде дуже гарно, коли в різних місцях ростимуть невеличкі гайки, а економічна вигідність і господар-

*) Див. «Вестник Инст. по изуч. СССР, ч. 2, 1957, стаття Парамонова.

ська доцільність витрат на заведення лісових смуг. Коли в Ярастовці ще перед революцією господар посілости завів ліс, то, думаємо, він урахував і економічну доцільність витрат на цю справу. Однак, повторюємо, висловитися повністю про економічну вигідність лісонасаджень можна буде лише через пару десятків років. А та безгосподарність, що існує за советської системи позбавляє нас можливості поважно ставитися до будь-яких статистичних спостережень, проведених большевиками.

Можемо лише бажати, щоб хоч щонебудь залишилося від лісонасаджень у степовій Україні. Повністю з заведенням лісів у степовій і лісовій частинах України можна буде впоратися лише тоді, коли Україна звільниться від комуністичного ярма Москви, а її сільське господарство вийде на вільний шлях, відкинувши советську рабську систему колективізації.

Лариса МУРОВИЧ

ПРАВДИВИЙ СОН

I

Столітній ліс у тиші спав,
Схиливши голову додолу,
І свою тишу зберігав
Рядом ялиць, як частоколом.

Та снівсь йому предивний сон,
Ялиці струнчились у шані,
То галузками із корон
Кивали лицарям незнаним.

Здригнулась тиша й прилягла
Ушима до землі вогкої,
А понад нею розляглась
Музика сурми бойової.

І ліс прокинувся і знав,
Що він у своїй вірній тіні
Борців за волю привітав,
За волю — України!

II

Я маю сховки і печери
І знаю кожну стежку й яр,

Тож вам відкрию усі двері,
Іх зачиню для яничар!

Всміхавсь довірливо, як батько,
Що для синів дає весь двір,
І своїм праведним нащадкам
Готов прихилить серце зір.

Сховали зброї арсенали
Й лягли спокійно відпочить,
Ялиці гордо уставлялись
Біля печер, щоб сторожить.

III

Галяву сонце золотило
Як безконечна благодать,
А звірі з птахами мирились,
Щоби нове життя почать.

І ліс увесь ставав, щоб жити
В союзі правди і присяг,
Щоб Вітчизну боронити
З повстанцями в боях!

Юрій БУРЯКІВЕЦЬ

П т и ц і

I

На в'язі в нас ломачця ще чорніє,
З-за саду віє свіжістю з ріки.
Там в прибережних лозах жалібніють
Вітри й минулі згадують роки.
З проміння сітку напинала святість,
Дмухнявились мелодії дзвінки,
Виходив люд із вірою стрічати
Крилатих птиць, що клетотом своїм
Про молодість виводили крилату,
Нетлінним щастям наповняли дім.

II

На в'язі серед листя возвіщали
Про свій величний морем переліт.
В тендітних вербах розцвітали далі,
За гаткою давно згубився лід.
Водила юнь у лузі хороводи,
Любов хмелила, наче первоцвіт.
Стояли в рівень з осокою води,
Дзвеніла безнастанно далечинь.
В зеленій мирті Час в двори заходив,
Понад садами плів врочистий дзвін.

III

Я веслував свого човна в простори,
За верби впливав, що розцвіли.
В нас хвилі вирували серед двору,
Щоб потім загубитися в імлі.
Про щось цікаве клетотів подрузі
Поважний бусел, звившись від землі,
Він пропадав у недалекім лузі,
Де край болота пломеніє глід.
Ще шум від крил стояв на виднокрузі,
Відгомоном давноминулих літ.

IV

Він на вечерю жаб приносив в дзьобі,
І клетотом нас радував своїм,
Щоб наші лиця скинули жалобу,
Спустошення забули гнівний грім.

І люди з хат виходили до саду,
Вишневий пропливав стежками дим.
На грядці красувалася розсада,
З кущів підводивсь солов'їний спів.
І пісня, наче юности відрада,
Неслась до миродайних берегів.

V

Наш батько вранці відчиняв ворота,
Щоб їхати на поле, де цвіли
Жита й зникала вся земна скорбота,
І жайворон підводивсь від землі.
Буслині клетоти людей будили,
Були ті птиці, наче королі,
Що в давнину дитяти поклонились
Там в Віфлеємі. В дальню путь назад
Пішли, щоб сонце тільки народилось,
До придніпрових долбукало хат.

VI

Під вечір птиці повертались з лугу,
Немов з врожайних нив господарі,
Що цілий день ходили за плугом,
Подвір'я залишивши на зорі.
Здавалось, що бусли про край далекий
Розказують на спраглому Дніпрі.
Буслиний радував урочий клетіт
Діброву і вечірню тишу хат.
За вишнями спадала денна спека,
Лиш співанки тривожили дівчат.

VII

А я в стодолі на пахучім сні,
Ловив зухвалі сплески кажанів.
Зникали їхні бистролетні тіні
Поза повіткою край яворів.
Вони були, мов вихідці з могили,
Що прилітають з неживих світів.
Безладно їхні трепотіли крила,
Зникали миттю в темряві. Туман
Вкривав дерева, що в суцвітті білім,
Де місяцю звисав срібlistий дзбан.

VIII

Я передумав в ночі ті багато,
Вслухався в сплеск грози. Погожий грім
Стрясав роздолля. Блискавиця хату
Освітлювала й оберталась в дим.

Тягнув туман від річки сітку сіру,
І прямував до луговин п'янкх.
Він в серці поселив моїм зневіру,
Про блудні вогники й дівочий сміх.
Він був п'янкшим в пестоцах від ліри
Отого місяця біля доріг.

IX

Видіння хлопця вабили забуті,
Я бачив, як від дальних пірамід,
Бусли летіли гордо до Славути
І крилами росу збивали з віт.
На морі на вітрильника сідали,
Де хвиля в бурях ярісно кипить,
З грот-мачт високих знову піднімались,
Щоб в рідну сторону вернутись знов.
Вкривалися лілейним цвітом далі,
І дмухняніли парості дібров.

X

О, птахи вільні, святість мого краю,
Так забудьте ще провідать нас,
Коли зеленим зацвіте розмаєм
Земля і в зелень убереться в'яз.
Ми привітаєм вас, неначе рідних
Дітей — батьки вітають повсякчас.
Нічого, що у нас гостюють злидні,
Ще буде сонце сходить в цих місцях.
Ви ж, наче воїни оті побідні,
Ще клекотом покриєте наш шлях.

XI

Ми зрозумієм вас без слів урочих,
Несхибна радість заговорить вмить.
Захмеляться в сузір'ях спрагли ночі,
Запахне несказанно первоцвіт.
І молодість в розмаї заговорить,
Де соняшник похилений на пліт.
Хай наша радість виллється у море,
Нехай вогні засвітить краєм враз.
Забудеться і лихоліття й горе,
І сонце спиниться яскраве в нас.

1957 р.

М. Л-ко

СТАРОГРЕЦЬКІ МІТИ

КНИГА ТРЕТЯ

ПОХОДЖЕННЯ Й НАРОДЖЕННЯ ГЕРАКЛА

Один із синів Персея, Електріон, був царем у Міцені. Він мав дев'ять синів і дочку, Алкмену, але вісім із його синів полягли, обороняючись від нападу тафіянців і телезбійців, що захопили Електріонову худобу.

Палаючи гнівом і бажанням помсти, Електріон із військом погнався за напасниками, а на час своєї відсутности доручив трозенському цареві Амфітріонові, що доводився йому небожем, бути його заступником у Міцені. «Керуй добре моїм царством, — сказав він — і якщо, по повероті, я буду з тебе задоволений, то дам тобі Алкмену за жінку!»

Тим часом Амфітріон дістав звістку, що вкрадена худоба належить тепер елійському цареві і що той хоче за неї великий викуп.

Амфітріон заплатив викуп і відкликав Електріона з походу, аби той перевіряв, чи вся худоба повернулася.

Та Електріон не був задоволений з того, що сталося. Повернувшись, він шорстко запитав Амфітріона, яке право мав елійський цар продавати вкрадену худобу і з якої речі Амфітріон поспішився оплатити таку ганебну справу?

Надто гордий, щоб відповідати на докір, Амфітріон, виладовуючи свій гнів, шпурнув ціпком у якусь корову, що відбилася від череди. Ціпок збив корові роги і, відскочивши, поціливі і вбив Електріона.

Так Амфітріон, проти своєї волі, став злочинцем, убивцею свого дядька, і за цей учинок другий його дядько, Стенелей (також син Персея), — вигнав Амфітріона не тільки з Міцени, а й взагалі з землі аргоської.

Рятуючись від кари, що належала за вбивство, Амфітріон утік до Фів, звідки родом була його мати, і Алкмена подалася за ним.

У фівського царя Креона вони знайшли гостинний притулок, Креон очистив Амфітріона від його кривавого гріха.

Тепер Амфітріон міг одружитись вже з Алкменою, але вона поставила умову: лише тоді стане його жінкою, коли він помститься за смерть її братів. Звернувшись у цій клопоті до Креона, Амфітріон знову знайшов у нього зрозуміння і дозвіл набрати армію та швидко — на чолі великого війська, складеного з беотійців, аргосців, атенців та інших — вирушив на підбій тафіянців і телезбійців, погромив їх цілковито і їхні острови подарував своїм спільникам.

Вертаючись переможно з походу, Амфітріон поспішив до Алкмени, радісно очікуючи її вдячності за довершену помсту за братів. Але дома чекала його несподіванка. Зевес, скориставшись із його відсутности, в самий день вирішального бою з'явився до Алкмени в образі Амфітріона. Розповідаючи про блискучу перемогу над ворогами і про подробиці бою,

він провів з нею ніч, яку продовжив на 36 годин. Для цього, з наказу Зевеса, Гермес звелів Геліосові потушити соняшні вогні; Годинам — припинити свою працю; Місяцю — мандрувати по небу дуже поволі, а Сон мусів наслати на все людство таку непереможну сонливість, щоб ніхто не помітив, як довго ця ніч тяглася. Коли ж вона, нарешті, кінчилась і настав день, повернувся справжній Амфітріон, а Зевес зник. Алкмена не помітила обману і була дуже здивована, що Амфітріон вдруге почав розказувати їй про бій і свої успіхи та перемогу над ворогом. »Невже ж ти не даси мені спати і другу ніч, розказуючи те саме?« — спитала вона.

Не розуміючи слів ні поведінки Алкмени, ранком, наступного дня, Амфітріон поспішив до ясновидця Терезіуса, великого Зесового пророка, щоб той з'ясував йому загадку. І Терезіус відкрив йому, що попередньої ночі з Алкменою був Зевес, який прийняв для цього його (Амфітріонів) образ.

Після цього Амфітріон все життя шанував Алкмену і опікувався нею, як землею дружиною Зевеса, але ніколи вже не смів наблизитись до неї, як її чоловік.

НАРОДЖЕННЯ ГЕРАКЛА

Знаючи, що від його одруження з Алкменою має народитись найбільший герой землі грецької, Зевес нетерпляче цього очікував і в день Гераклових уродин, не можучи більше стримувати радісного хвилювання, повний батьківської гордості — став хвалитись на олімпійському зборі богів.

— Слушайте мене, ви, боги й богині, — звернувся він до них з промовою. — Сьогодні прийде на світ муж, що буде керувати геройським родом Персеїдів, який постав з крові моєї! Він пануватиме і над всією Агорською землею!

На зібранні богів була також Гера — небесна дружина Зевеса. Вона була ревнива і свої супружні права обстоювала завзято. А що Зевес ці права своїми земними одруженнями порушував безнастанно, то Гера мстилась, як могла.

Розгнівана радісним хвилюванням свого мужа, озвалась до нього голосом, повним лукавства: »Ти лжеш, Кроніде, ти ніколи не виконуєш своїх обіцянок! Але, гаразд! Присягни мені, що той із Персеїдів, хто сьогодні перший прийде на світ, буде панувати і над цим геройським родом, що постав із твоєї крові, і над аргоською землею!«.

Зевес не второпав лукавого заміру своєї дружини і присягнув. Тоді Гера миттю зникла з Олімпу і подалась до Аргосу, а її старша дочка, Ата, — у змові з матір'ю, відтягла увагу батька Зевеса, щоб він цього раптового зникнення не помітив.

В Аргосі Гера прийняла образ богині породу, зайшла в Міцену до жінки царя Стенелея, Нісіпи, і так прискорила її порід, що та ще до ночі зродила недоношеного, семимісячного хлопця, Еврістея.

Розпочавши порід Нісіпи, Гера поспішила до Фів і тут сіла під дверима Алкмени, підібгавши нахрест ноги і сціпивши руки, а на своїх

одязі понав'язувала вузлів. В цей спосіб затримувала народження Геракла, поки не прийшов на світ син Стенелея. Тоді встала з-під дверей, розчепила руки, розв'язала вузли на одязі — і Геракл народився.

В Фівах ще й досі показують кімнату, в якій народився цей найбільший герой античного світу і горді фіванці оповідають численні історії про обставини його народження. Одні кажуть, що порід Алкмени затримала Гера не сама, а послала до цього правдиву богиню породу Елейтію, яка й сиділа навпочепки під дверима Алкмени, сціпивши руки, зі скрещеними ногами, і вузлами на одязі.

Але одна із служниць, Галантіс на ім'я, що була при Алкмені в той час, догадалась, чому її господиня ніяк не може зродити дитину і щоб допомогти їй, вдалась до хитрощів. Радісними вигуками стала вітати народження невродженої ще дитини. Почувши ці вигуки, здивована Елейтія зірвалась на ноги й розчепила пальці на руках, а вузли на одязі самі порозпускались — і в ту ж мить родився Геракл, усього на годину пізніше від Еврістея, Стенелевого сина! А батько Зевес у момент народження його великого сина дивно освітив усю кімнату.

Проте запопадливій служниці її хитрощі не минули безкарно. Розгнівана Елейтія схопила її за волосся й обернула на ласичку. В інших оповіданнях це заперечується, а подається, що сама Гера придумала кару: за свою відважну і влучну брехню Галантіс мусіла народжувати своїх майбутніх чотирьох дітей через рот. Але вона мала й нагороду: була нянькою Геракла, за що вдячний герой в дорослім віці збудував своїй нянці святилище.

ЯК ЗЕВЕС ДІЗНАВСЯ ПРО ОБМАН І ЯК РЕАГУВАВ НА НЬОГО

Налагодивши справу з народженням Еврістея та Геракла, Гера повернулася на Олімп і, тріюмфуючи, звернулася до Зевеса: «Слухай мене, батьку Зевесе! Тількищо вродився муж Еврістей, син Стенелея — він з твого роду і буде панувати над всіма аргійцями!»

Біль і гнів розтерзали Зевесові груди. Він зрозумів обман і розлютувався на Ату, що допомогла матері обдурити його. Схопивши доньку за золоті кучері — шпурнув її з Олімпу на землю, між людей, і закликав страшною клятвою, що ніколи більше не повернеться вона на Олімп і не сидітиме на зібранні богів. Але цим біді не зарадив: Еврістей мав право первородства і згідно з Зевесовою клятвою, якої той не міг відкликати, мав панувати над Аргосом, а Геракл мав служити йому. Не раз потім, бачивши свого коханого сина в тяжких трудах на Еврістевій службі, каюся Зевес у своїй необдуманій клятві і, нарешті, уклав з Герою договір: після того, як Геракл виконає 12 робіт, призначених йому Еврістеем, він одержить безсмертя і засяде, як рівний, в колі богів. А щоб він не згинув у тяжкій Еврістевій службі, послав до нього іншу свою доньку, богиню Атену, щоб завжди стояла при Гераклі і допомагала йому.

ДИТИНСТВО ГЕРАКЛА

Та поки цей договір був укладений, багато пригод і прикростей зазнав Геракл! Його мати, Алкмена, побоюючись Гериних ревнощів і помсти — викинула свого, щойно народженого сина в поле поза фіванські стіни, а богиня Алена, з Зевесової намови, запросила Геру трохи перейтися фіванськими полями і тут вони натрапили на покинуте самотнє немовлятко.

— Кохана матусю! — вдаючи здивування, вигукнула Алена — Дивись, який чудовий, міцний хлопчик! Його мати, певно, втратила розум, що викинула таку гарну дитину! Ти маєш молоко, дай йому трошки!

Не роздумуючи, Гера приклала дитину до грудей і Геракл потягнув молоко з такою силою, що Гера скрикнула від болю: »Ти, мала потворо!« — і кинула його геть від себе. Струм молока з її грудей бризнув високо вгору і розтікся по небі краплями, що остали зорями »Чумацького Шляху«, а Геракл, ковтнувши божественного молока, віднині став безсмертним.

Пізніше Алена віднесла його до матері Алкмени і наказала берегти його і добре доглядати. А фіванці і досі показують те місце, де Алена так влучно піддурила Геру і звать його »Гераклове Поле«.

Але ті ж фіванці переказують цю історію ще й інакше: Гермес, з наказу Зевеса, відніс немовлятко Геракла на Олімп, а Зевес приклав його до грудей сплячої Гери. Геракл смоктав її молоко з такою жадобою, що не встигав його ковтати, і воно бризкало і розливалось по небі, з чого й постав »Чумацький Шлях«. В той чи інший спосіб, Геракл став пасинком Гери і з тої причини дістав своє ім'я (Геракл означає — син Гери). При народженні ж йому дано було інше ім'я, яке потім забулось.

Та Гера, ставши проти своєї волі нерідною матір'ю Геракла, не позбулась від цього своєї злоби і ненависти до нього і шукала способів знищити дитину.

Коли дитині минуло вісім чи десять місяців, мстива богиня послала дві велетенські змії зі суворим наказом — знищити Геракла.

Опівночі змії підповзли до Амфітріонового дому і всі фіртки й ворота самі відчинились перед ними. Змії вповзли по сходах і мармуровій підлозі аж до кімнати, де спала Алкмена зі своїми близнятами (бо Геракл мав брата-близнюка, — Іпиклеса, що вродивсь на ніч пізніше і був сином Амфітріона). Алкмена спала на ліжку, а брати — близнята на підлозі на щиті. Змії відразу кинулись до немовлят.

Який вони мали страшний вигляд! Довжелезні, покриті небесно-блакитною лускою, очі їх метали вогонь, а з висунутих тремтячих жал скачувала додолу отрута!

Коли змії скрутилися у кільця над немовлятами, батько Зевес знову дивно освітив кімнату. Іпиклес, узрівши змій, з криком скотився зі щита додолу, а розбуджена світлом, перелякана Алкмена скричала щосили: »Амфітріоне, встань, проснись!«

Амфітріон спав у сусідній кімнаті. На крик Алкмени він скочив із ліжка, схопив меч, що висів на стіні, і кинувся до дитячої спальні. Але

в ту ж мить дивне світло погасло і Амфітріон мусів будити сонних рабів, щоб засвітили лампи й смолоскипи. Коли, нарешті, він вступив зі світлом до кімнати — то побачив несподівану картину: Алкмена заспокоювала переляканого плачучого Іпиклеса, а Геракл стояв, випроставшись на щиті, тримаючи в кожній руці напівзадушену змію і гордо показував їх Амфітріонові; коли ж вони здохли — кинув їх вітчимові під ноги, а сам, регочучись, затанцював на щиті.

Поклавши малого героя до ліжка, Амфітріон і сам пішов спати, Алкмена ж не могла заснути до ранку. Ледве розвиднілось і півень проспівав тричі, — вона викликала старого Терезіуса і оповіла йому про нічне чудо. Терезіус прорік Гераклові славу будучність, а Алкмені порадив виконати певний ритуал: накидати в хатне вогнище повно в'язок терну, ожини й шипшини і на цьому вогні спалити опівночі задушених змій; ранком служниця мала зібрати попіл, віднести його до скелі, на якій колись гніздився Сфінкс, розвіяти його по вітру і, не оглядаючись, бігти додому. Коли служниця повернеться, весь дім треба обкурити сіркою і окропити посоленою джерельною водою, а дах будинку завітчати гіллям дикої оливи. І після всього — дикий вепр має бути принесений у жертву на вівтарі Зевеса. Алкмена виконала все це і не мала більше пригод з Гераклом в дитинстві.

ОТРОЧІ РОКИ Й ВИХОВАННЯ ГЕРАКЛА

Зрозумівши високе призначення свого сина-вихованця, Амфітріон подбав, щоб його наука й виховання були достойні героя. Як тільки Геракл дійшов до отрочих літ, Амфітріон почав учити його військових наук у найкращих мистців того часу. Стріляти з лука Геракла вчив Еврітос, тогочасний знаменитий лучник, а дехто каже, що навіть сам бог Аполлон. Мистецтва боротьби вчив його проворний і хитрий Автолікос, син Гермеса і дід Одиссея Хитроумного; битись важкою зброєю — Кастор, один з Діоскурів, а керувати колісницею — сам Амфітріон, що був у цьому мистецтві неперевершеним майстром.

І в кожній з цих наук Геракл досягнув великих успіхів.

Та на цьому Амфітріон не спинився. Крім військової науки і розвитку Гераклевого тіла, він дбав також про його духовий розвиток і вчив свого пасинка різних мистецтв і наук — літератури, філософії і астрономії, але в цьому наш герой, здається, не виявив очікуваних успіхів. Найгірше ж було з наукою гри на лірі: його вчитель, Лінос, завжди був з нього незадоволений і жодна лекція не обходилась без дорікань, а то й кари від учителя. А раз, коли Лінос, розсердившись, дав ляпаса своєму учневі, той схопив ліру і побив її на голові свого учителя. Удар був такий сильний, що Лінос упав мертвий, а Геракла притягли до суду за убивство. За такі речі судилось суворо, але хлопця врятував закон Радаманта, який дозволяв відбиватись від напасника. На суді було доведено, що убитий ударив перший і що йому належала відплата і суд відпустив свого підсудного без кари.

Злякавшись буйної нестриманости Гераклової натури, Амфітріон став побоюватись, щоб чогось подібного не сталося і при навчанні інших мистецтв, та й вислав Геракла з міста аж у Кітеронські гори пасти отари Амфітріонової худоби.

ЮНІСТЬ ГЕРАКЛА

Тут виріс Геракл на міцного юнака, що всіх перевищував силою і величиною. Був він шести футів ростом, мав масивні, могутні, члени, — очі його промінялись вогнем молодости й сили, і з першого погляду кожному ставало ясно, що він — син Зевеса. А в стрільбі з лука чи в метанні списа став справжнім мистцем: його жодна стріла, ані спис, ніколи не схибили мети.

Коли Гераклові сповнилось 18 років, він убив кітеронського лева. Це була страшна звірюка, що жила в неприступних скелях, на верхах кітеронських гір. Звідси лев нападав на Амфітріонові отари й пустошив їх. Лева Геракл убив грубою довбнею зі стовбура дикої оливи, яку наш герой вирвав з корінням на одному з кітеронських верхів — горі Гелікон.

Вбивши лева, Геракл одягнувся в його шкіру, — носив її завішену на спину, як плащ: передні лапи схрещувались на його грудях, а голову з роззявленою пащекою носив на шоломі. Пізніше — шкіру кітеронського лева змінив на шкіру немейського лева, і з цим «одягом» ніколи вже голім не розлучався.

Це був перший геройський учинок Геракла. Коли ж він вертався з цього полювання, то зустрів посланців орхоменського царя Аргінуса, які йшли стягати з фіванців річну данину.

Справа була така, що перед кількома роками один з фіванців під час свята бога Посейдона ненавмисне вбив орхоменського царя Кліменуса, Аргінусового батька. За це Аргінус погромив Фіви, роззброїв їх і примусив їх протягом 20 літ платити данину по 100 биків річно. За цією даниною і йшли післанці, яких зустрів Геракл. Запитавши їх, по що йдуть до Фів, одержав глумливу відповідь, що цар Аргінус надто милосердний, бо з фіванців треба взяти ще й іншу данину — з відрізаними носами й ушима фіванських чоловіків.

Розлючений Геракл повідрізував носи й уші післанцям і, зв'язавши їм руки на потилиці, почепив на шиї відрізану «данину» і з тим відправив їх до їхнього царя.

За це Аргінус послав фіванському цареві вимогу — видати Геракла, і той був схильний це зробити, бо Фіви, не маючи зброї, не мали чим оборонятись. Але Геракл умовив фіванську молодь повстати за свободу. Вони позабирали з усіх храмів стару, зіпсуту зброю, що від років лежала там, навалена купами. Старі мечі, щити, списи, шоломи, наколінники й нараменники — все пішло в рух. Геракл озброїв не тільки кожного юнака, а й кожного, здібного до бою, фіванця — і сама богиня Алена, захоплена мужністю свого улюбленця, опоясала кожного з його воїнів.

Коли військо озброїлось — запитали Оракула, чи боги дадуть перемогу фіванцям? І Оракул відповів: «Так, якщо хтось з шляхетнороджених фіванців принесе своє життя в жертву богам для цієї мети».

По цій відповіді очі фіванців звернулись до Антипоенуса, нащадка «посянних людей», шляхти, якої предками були вояки, що вродились із посянних Кадмом драконових зубів. Та Антипоенус не мав охоти жертвувати життям навіть для такої мети, як визволення батьківщини. Це зробили дві його дочки, Андроклея та Алцис, які з радістю відібрали собі життя, аби боги дарували фівам перемогу в їхній боротьбі за волю. За це обох дівчат ушановано, як героїнь при храмі богині Артеміди.

Після цього Геракл із військом вирушив проти Аргінуса. Заманивши орхоменське військо в засідку, у вузький просмик між горами, він власноручно убив царя Аргінуса і більшість його старшин, а щоб використати перемогу — зразу ж повів фіванське військо на Орхомени. Тут він поруйнував міські стіни, повикидав ворота, пограбував палаци — і примусив орхоменців платити Фівам подвійну данину.

В цій війні фіванці майже не зазнали втрат, але Амфітріон поляг в останнім бою. Він відзначився в ньому хоробрістю, і брат Геракла, Іпиклес, також.

Вернувшись переможно до Фів, Геракл зразу ж збудував оltар Зевесові Охоронителю, камінного лева, присвяченого богині Артеміді, і два камінних барельєфи богині Атені, що опоясувала фіванських вояків.

Та війна цим не скінчилась. Геракл мусів ще відбивати наступ царя Пірехмуса, спільника орхоменців, що, зачувши про розправу в Орхоменах Геракла, швидким маршем ішов на Фіви. Розтроцивши його військо, Геракл прив'язав Пірехмуса до двох жеребців і ті розірвали його, а тіло царя кинув не поховане на березі річки Гераклеї. Це урочище і досі називається: «Пірехмусові Жеребці» — і коли коні п'ють тут воду, — навколо йде луна, подібна до кінського іржання.

Розправа з Пірехмусом навела страх на греків: ніхто більше не вважився нападати на Фіви.

Вдячний фіванський цар нагородив Геракла і брата його, Іпиклеса: Гераклові дав за жінку свою старшу доньку Мегару, а Іпиклесові — її молодшу сестру. І коли Геракл справляв своє весілля з Мегарою, прийшли з Олімпу небесні гості і принесли геросві чудесні подарунки: Гермес подарував йому меч, Аполлон — лук і стрілу, Гефест — золотий панцер, Атена — чудовий одяг, Посейдон — запряжку коней, а від батька дістав Геракл чудесний щит, якого не могла пробити жодна зброя.

(Далі буде)

Олекса ВОРОПАЙ

ЛЕЛЯ, ЛАДА І ЛАДО

Разом з Красною горкою, в той же день, дівчата «грають» Лялю, або Лелю — «для цього хороводи звичайно збираються о третій годині по полудні, на чистому лузі. Вибравши найкращу з дівчат, хоровідниці перев'язують їй шию, груди, руки і ноги ріжним зіллям, а на голову кладуть вінок із свіжих квітів. В такому вбранні садовлять дівчину на дерновій лавці, на яку ставлять також глечок з молоком, сир, масло та інший почастунок, ... кладуть кілька вінків із свіжої зелені; дівчата танцюють навколо Лялі і співають пісні. Коли пісні закінчаться, Ляля роздає своїм товаришкам сир, масло та все, що біля неї покладено; потім кидає їм вінки, дівчата намагаються їх схопити на лету. Вінки ці дівчата зберігають до наступної весни»¹.

В селі Забужжя на Волині Ляля (у них Леля) «справляється» трохи інакше, тут дівчата теж вибирають з-поміж себе найкращу і вбирають її Лелею, вони плетуть вінки з лісових або польових квітів; руки, ноги і весь стан дівчини квітчають дрібними гілячками з липи чи дуба², але так, щоб уся вона була вкрита зеленим листям, з ніг до голови, щоб виглядала як лісова мавка.

Вбрана так Леля сідає на пенюк, або на спиленому дереві, якщо це в лісі; на горбок, чи на якійсь дернині, якщо це на лузі або в полі. Поруч з Лелею дівчата кладуть почастунок: жбан молока, грудку масла, шматок сиру, та червоні крашанки, а також вінки з свіжих квітів. Вінків має бути стільки, скільки дівчат бере участь у цій грі.

Коли вже все готове, дівчата беруться за руки і водять хороводи навколо Лелі, співаючи веснянки, де найбільше згадується про милого та про весілля.

Коли хороводи закінчаться, дівчата по черзі підходять до Лелі, а та кожній з них кладе на голову вінок і промовляє:

Будь щаслива і гожа, як сонце;
весела, як весна;
робоча, як бжола;
багата, як земля!

Кожна з дівчат, одержавши свій вінок, віколупус крихітку масла, сиру, — все це кладе собі в рот і запиває молоком; бере й червону крашанку. Отак «причистившись», дівчина вклоняється Лелі і відходить, а на її

¹) Село Малі Дедеркали, Кременецького повіту. За П. Чуб., III.

²) Липа (*Tilia*) в Україні найпоширеніший вид *T. grandifolia*. Дуб (*Quercus*) в Україні найпоширеніший дуб звичайний — *Quercus pedunculata*. Обидва ці дерева мали ритуальне значення ще в стародавніх слов'ян; і дуб, і липа часто зустрічаються в народних піснях, легендах і переказах; вживаються в народній медицині й чарах. — О. В.

місце приходять друга, третя і т. д., аж поки всі дівчата матимуть на головах свої вінки.

Вінок від Лелі кожна дівчина зберігає до наступної весни, а те гілля, чи листя, що ним була уквітчена Леля, дівчата несуть до річки і пускають на воду.

Іноді дівчат застає ніч, тоді вони розкладають вогнище і при його світлі продовжують гру. Можна собі уявити, що це справді чарівне, майже містичне видовище: спокійний ліс, замріяні дерева, палаюче вогнище, миготливі тіні дівчат у коловому танці, білі сорочки, вінки на дівочих голівках — все це мусить бути таке гарне, що ніякі чужинецькі маскаради не годяться і в порівнянні з цією чарівною грою наших веселих українських дівчат.

Обидва варіанти цієї гри, — і Ляля, і Леля, — походять із Волині; здається, що тільки в тій частині України ще зберігається оця стародавня і така цікава гра.

Подібні забави дівчат напередодні св. Юрія, зустрічаємо і в інших слов'янських народів. Так, білоруси цей день називають «лялешніком»; там дівчата також вибирають найкращу в селі дівчину і наряжають її Лялюю. Ляля і там сидить в полі «на дернині», а дівчата, схопившись за руки, водять коловий танець з піснями-веснянками навколо неї. При чому, тут дівчата в своїх піснях, звертаючись до Лялі, просять у неї не тільки «милого» та «весілля», а ще й врожаю, про що наші дівчата не турбуються. Крім того, зелене вбрання Лялі білоруські дівчата на воду не пускають, а зберігають його разом із своїми вінками до наступної весни.

В Хорватії, в околицях Вораждіна, біля Карловця, дівчата теж напередодні дня св. Юрія виконують спеціальну гру і співають особливі пісні — «ладають», і самі вони через це називаються в цей день «ладовицями».

Цікаве чарування виконують дівчата в Чехії напередодні дня св. Юрія; вони йдуть у ліс і там ловлять молодого дикого голуба. Цього птаха дівчата тримають протягом кількох днів у «великій таємниці», а потім випускають його на волю через комин домашнього вогнища, і при цьому співають спеціальні пісні, які ніби мають забезпечити їм щасливе весілля. На жаль, ми не маємо тексту тих пісень і не можемо сказати, чи там згадується ім'я Леля, але є підстави думати, що це ім'я чешкам відоме³.

У народних піснях-веснянках ім'я Леля згадується часто. Так, у Куп'янському повіті на Харківщині, виводячи весняний хорівід «Просо...», дівчата співають:

Ой, там наші орали, орали —
Ой, Лелі, Ладо, — орали, орали!

Там наші просо сіяли, сіяли —
Ой, Лелі, Ладо, — сіяли, сіяли...

³) За Фаминц. (1884), стор. 194.

А в Терещенка записана така пісня:

Ой Лелю, молодая, о Лелю!
 Ти вьюная, о Лелю!
 Ти по горниці пройди, о Лелю!
 Покажи своє лице, о Лелю!
 Та в віконечко, о Лелю!
 Покажи нам молодця, о Лелю!
 Свого-то вьюнца, о Лелю!
 Та пожалуй-ко яечко, о Лелю!
 Єще красненькое, о Лелю!
 Що на красному блюді, о Лелю!
 При добрих людях, о Лелю!⁴

В багатьох інших піснях-веснянках ім'я Леля зустрічається в різних формах, як ось: Лелю, Лелью, Леле, Лелі, Люлі. У сербських «красицьких» піснях, які там співаються під час зелених свят, це ім'я зустрічається у формах: Лелью і Лелью. У болгарських великодніх і лазарських піснях це ім'я звучить як Леле.

Як думають дослідники⁵, приспів з ім'ям Лелі, або Лялі, стосується до глибокої старовини.

Ще слід відмітити, що ім'я Леля (в чоловічій формі) зустрічається і у віршах Т. Шерченка («Царі»):

Перед богами Лель і Ладо
 Огонь Розгніда розвела...

В поемі «Руслан і Людмила», російський поет Пушкін, описуючи пир у князя Володимира (дія відбувається у Києві), двічі згадує ім'я Леля:

..... слухают Баяна:
 И славит сладостный певец
 Людмилу-прелесть и Руслана
 И Лелем свитый им венец.

А далі:

Огни погасли... и ночную
 Лампаду зажигает Лель.

Крім вищеописаної забави в «Лялю», або в «Лелю», дівчата в цей день, напередодні св. Юрія, виконують ще й спеціальні хороводні гри. Пісні, які при цьому співаються, звичайно супроводжуються приспівом «Ой, дід Ладо».

Ось як, наприклад, виконується хороводна гра, яка так і називається: «Дід Ладо».

Дівчата беруться за руки і творять велике коло. В колі ходить дівчина; під час хорового співу вона то підстрибує, то присідає і руками показує, які-то смішні та негарні і дід, і баба, і хлопці; ось тільки, мовляв, дівчата добрі, — вони найкращі за всіх.

Хор дівчат співає:

Дід, Дід і Ладо!
 Жона мужа била
 На добре учила:
 Ой, Дід, Дід і Ладо!
 »Повіджь, мужу, правду,
 Як старі діди скачуть?«

⁴) «Быть р. н.» V., стор. 17. Слово «вьюная» — це зіпсуте «юная». Терещенко, на жаль, не подає місця, де саме була записана ця пісня.

⁵) Див. Вс. Миллер. Енцикл. сл. VI, стор. 108.

Дід, Дід і Ладо!
 Жона мужа била,
 На добре учила:
 Ой, Дід, Дід і Ладо!
 »Повіджь, мужу, правду,
 Як старі баби скачуть?«

Дід, Дід і Ладо!
 Жона мужа била,
 На добре учила:
 Ой, Дід, Дід і Ладо!
 »Повіджь, мужу, правду,
 Як парубки скачуть?«

Дід, Дід і Ладо!
 Жона мужа била
 На добре учила:
 Ой, Дід, Дід і Ладо!
 »Повіджь, мужу, правду,
 Як дівоньки скачуть?«

Інші хороводні гри звичайно імітують »полон« для дівчини, себто весілля. Ми вже згадували »Просо...«, »Горю-дуба« та »Горю-горю пень«, а тепер опишемо »Мости« — гру, яка теж добре відома нашій молоді по всій Україні. Зміст гри полягає в тому, що дівочий ключ добивається перепустки від хлопців, які стережуть міст. Хлопці дівчат не пускають »до гір погуляти«, вони хочуть викупу. Нарешті дістають »найдорожчий викуп« — одну дівчину, а інших дівчат пропускають через »ворота« — підняті догори руки. Після кожного такого викупу гра починається наново, і це продовжується аж доти, поки парубоча громада, одну по одній не забере до »полону« всіх дівчат.

Гра відбувається так: хлопці беруться за руки, а дівчата стають за ними і співають хором:

Пустіте нас, пустіте, —
 До гір погуляти!

Хлопці відповідають:

Не пустимо, не пустимо, —
 Мости поламати!

Дівчата:

Як ми мости поломимо,
 Ой, то ми вам заплатимо —
 Срібними гривнями,
 Срібними гривнями!

Хлопці гривнів не приймають, тоді дівчата пропонують їм корову з телятком, — не хотять; кобилу з лошатком, — не хотять; гуску з гусятком, — не хотять; золотее зернятко, — не хотять. Після кожної пропозиції хлопці співають хором:

Не хочемо вашої заплати,
 Не пустимо до гір погуляти!

Нарешті дівчата співають:

Заплатимо, заплатимо,
 Тим крайнім дитятком!

Хлопці погоджуються на цей викуп, і пускають дівочий ключ крізь «ворота», що творяться з піднятих догори рук. Перед крайньою дівчиною руки опускаються — «замикаються ворота», і вона залишається в «полоні».

Хлопці співають:

Кого любиш, дівчино,
Кого любиш, красна?
Кого любиш, поцілуєш,
Наша панна ясна?!

Дівчина несміливо простягає руку до одного з хлопців, а той має право її тричі поцілувати. Після цього гра починається наново.

В одному з варіантів цієї гри хлопці називаються «королями». Дівочий хор, звертається до них, співає:

Королі, королі,
Пустіть на війну воювати!

В іншому варіанті «царенко» з почтом їде сватати «царівну», але по дорозі натрапив на гурт дівчат, які його не пускають. І ось тут відбувається «переспів» двох хорів; при чому дівочий хор називається «царівнами»:

Хлопці співають: Царівни, царівни, мостіте мости,
Ладо мое, Ладо, мостіте мости!

Дівчата: Царенку, царенку, вже й помостили!
Ладо мое, Ладо, вже й помостили!

Хлопці: Царівни, царівни, ми ваші гості,
Ладо мое, Ладо, ми ваші гості!

Дівчата: Царенку, царенку, за чим ви гості?
Ладо мое, Ладо, за чим ви гості?

Хлопці: Царівни, царівни, за дівчиною!
Ладо мое, Ладо, за дівчиною!

Дівчата: Царенку, царенку, за котрою?
Ладо мое, Ладо, за котрою?

Хлопці: Царівни, царівни, за старшенькою!
Ладо мое, Ладо, за старшенькою!

Дівчата: Царенку, царенку, старшенька крива!
Ладо мое, Ладо, старшенька крива!

Хлопці: Царівни, царівни, так ми підемо,
Ладо мое, Ладо, так ми підемо!

Дівчата: Царенку, царенку, так вернітєся,
Ладо мое, Ладо, так вернітєся!

При цьому одна з дівчат, крайня в ключі, перебігає до хлопчачого хору; після цього гра починається наново. Тут, як і в інших подібних грах, здебільшого беруть участь самі дівчата, тільки одні з них грають роль хлопців, а другі — дівчат.

Слово «Ладо» зустрічається і в найстарішому поетичному творі; в «Слові о полку Ігоревим» (кінець XII століття). Там руські жінки плачучи, примовляють:

«... уже намъ своихъ милыхъ ладъ
ни мыслію смыслити, ни думою сдумати».

На стіні Путивля-града Ярославна, звертаючись до вітру, питається:

»... Чему мычеши Хиновъскыя стрѣлки
на моя лады вои?«

Потім вона звертається до Дніпра-Славути і просить його:

»... възлелѣй, господине,
мою ладу къ мнѣ...«

Далі Ярославна звертається і до сонця:

»... Чему, господине, простре
горячюю свою лучю на ладѣ вои?«

Тарас Шевченко, переспівуючи «Плач Ярославни», скрізь зберігає слово «ладо»; очевидно, як таке, що нічим його замінити не можна:

Нащо на дужому крилі
На вої любії мої,
На князя, ладо мое миле,
Ти ханові метаеш стріли?

Далі:

О мій Славутицю преславний!
Моє ти ладо принеси...

Ще далі:

Сонце пресвятеє...
Спали мене на самоті!
Або не грій і не світи...
Загинув ладо... Я загину!

В пам'ятках народної творчості зустрічається і жіноча форма цього імені — «Лада».

За свідченням Костомарова, в його час (середина XIX стол.) дівчата, закликаючи весну, співали:

Благослови мати,
Ой, мати, Лада, мати!
Весну закликати⁶.

На Поділлі, біля містечка Межибіж, під час Великодніх Свят дівчата, виводячи гагілки, співали про «Царівну Ладу», «Велику Ладу», а в околицях Бресту Литовського — про «Королівну Ладу»⁷.

«В деяких наших гагілках богиню Бабу звать Золотою Бабою, а то й богинею Ладою»⁸.

«... в піснях епітет Лада — мати, а в литовців Лада називалася Золотою Панею, що тотожне з Золотою Бабою»⁹.

За свідченням Нарбута, литовці величали Ладу «золотою», або «великою богинею»¹⁰.

В Болгарії, в одній з народних пісень дівчата звертаються до «богинѣ Ладѣ»¹¹.

Польський історик Стрийковський свідчить, що «на Русі», як і в Литві, Жмуді та в Ліфляндії, прославляють не тільки «великого бога Ладо», але й Ладу.

6) Н. Костомаровъ; «Слав. миф. »Кієвъ, 1847.

7) Сѣв. Архивъ, 1824, ч. 3 і 4; Макаровъ, II, 69; Сн. I, 156.

8) Гр. Лужницький, «Америка» — Філядельфія, ч. 27, 16. 4. 1960.

9) Кост., «С. М.», 31.

10) Narbutt, Mit. Lit. 40.

11) Каравеловъ, I, 204.

В латино-чеському словнику Соломона (датується IX-м стол.), що його знайшов Ганко в Празькій бібліотеці, є пояснення мітичних імен, а серед них і таке: **Венера — Лада**¹².

Вацерад у »*Mater verbogum*« теж називає Ладу Венерою. Чехи ще називають Ладу Красопанею (»Красопані«), а те опудало богині, яке було поставлене св. Людмилою ще за часів поганства, називалося »Красина«¹³.

В чеській мові »Лада« ще й тепер значить красуня, а в нашій мові прикметник »ладна« — зничить гарна, як ось:

Прибігаю до криниці, —
 Беруть воду молодиці —
 Беруть воду, дають пити;
 Не жаль ладну зачепити!¹⁴

Або:

»Най він любить...
 котра йому ладна!¹⁵

А звідси »Лада« — це кохана дівчина, або дружина. Так, у лемківському весільному обряді свашки співають:

Ні Лади, ні перини,
 Ні найменшої дитини!¹⁶.

У Терещенка записаний весняний хорівід, де є такі слова:

Я ищу себѣ Ладу милую,
 Ладу милую — жену верную!

В іншій хороводній грі:

Ой дід мій, репей,
 Ой, Лада молода!¹⁷.

Інокентій Гізель¹⁸ у своєму »Синописись...« пише таке: «... такожде и матеръ Лелеву и Полелеву Ладу поюще: Ладо, Ладо...»

Отже, виходить, що Леля (імовірно вона ж і Ляля) — це дочка Лади, старослов'янської Венери. Тепер зрозуміло, чому ролю Лелі, або Лялі, повинна виконувати найкраща з дівчат, — це ж бо дочка богині краси!

Стає зрозумілим і зміст тієї гри, яку виконують дівчата напередодні дня св. Юрія, — гри з вінками свіжої зелені, з »причащанням«, з висловами побажань: це ніщо інше, як заворожування дівочої краси.

В Україні ще й донині існує прислів'я: »Гарна, як Ляля« — іноді »Лялька«; у білорусів: »Пригожа, як Ляля«.

Під словом »ляля« або »лялька« часто розуміють іграшку, якою бавлять-ся діти; але ж ляльки у наших селянських дітей, де найбільше поширене це прислів'я, робляться з ганчірок, або з качана кукурудзи, і не виглядають аж так привабливо, щоб з ними можна було порівнювати красу наших дівчат. Це, без сумніву, Ляля з великої літери.

Але роля Лади в слов'янській мітології значно більша і відповідальніша, ніж бути звичайною собі богинею краси. Микола Костомаров у своїй

12) За Сн. I, 131-2.

13) Kron. Czeska. 1541, 61 (за Кост.).

14) Чуб. V, 143.

15) Чуб. у, 16.

16) Головацький, III, 389.

17) Тер., IV, 218.

18) Український історик, помер в 1684 р.; головний його твір »Синописись, или краткое собрание отъ разныхъ лѣтописцевъ«, який витримав 30 видань.

праці про слов'янську мітологію висловлює здогад, що Лада «символізувала собою природу, життєву основу, була матір'ю сонця у його втіленні, богинею кохання, гармонійного співжиття, подружжя, весілля, краси і всякого благополуччя, мати — кормильниця світу, подательниця благ»¹⁹.

Подібна символічна істота жіночої статі відома майже у всіх мітологіях. Так, в індійців була Бгавані, а на Коромандельському побережжі була жінка з дитиною, Лакшімі; дитина вважалася втіленням світла. Єгиптяни мали Ізиду; фрікійці, а потім римляни — матір Сівілли, в честь якої відбувалося народне свято ранньою весною. В асирійців була Милита, а в стародавніх греків, як думає Костомаров, праобраз нашої Лади можна бачити і в Гері — матері боїв, і в Афродіті — богині краси, і в Міневі — родительниці сонця, і особливо в Латоні, яку греки здобули собі з темної «гіперборійської» півночі, і спочатку шанували її під ім'ям Ілітії в Ефесі. У прусів була богиня Жиза, — явно запозичена від слов'ян; у скандинавців — Фрігія, що теж була слов'янського походження, бо називалася «вандальською»²⁰.

Як Латона була матір'ю Аполлона і Діани, так і Лада мала двох дітей: Леля і Полеля.

Ім'я Полеля ніде не зустрічається в народній творчості, хіба що в приповідці, яка записана на Поділлі:

«Що ти ходиш лельом-полельом, наче тобі ступінь по червінцю!»²¹

Щождо Леля, то це ім'я зустрічається часто, але його трудно оприділити, якої воно статі: чоловічої, чи жіночої?

Ці два близнюки були особливо шановані лігійцями²²; там, за свідченням Таціта²³, жрець, приносячи їм жертву, одягався одночасно і в чоловічу, і в жіночу одіж. У народних традиційних забавах подібне явище зустрічається часто; у нас, наприклад, так одягається «Маланка» на Щедрий Вечір.

Крім того, двостатеві мітичні істоти відомі і в інших мітологіях. Так, індійці уявляють собі уособлений всесвіт в образі двостатевого бога; щось подібне мають єгиптяни.

За Костомаровим, ця двостатева мітична істота уособлювала собою первісну природу, таку, яка ще не виявлялася у протилежностях, природу остаточну й абсолютну²⁴.

Та це трапилось не тільки з «дітьми», а й з «батьками», бо що таке Лад і Лада?

Ми знаємо, що в старих пам'ятках поетичної творчості (і народної, і ненародної) Лад і Лада визначали чоловіка й жінку, або коханого і

¹⁹) Костомаров, С. М., 32-3.

²⁰) Там же, 33.

²¹) Грінченко, Сл. II, 10.

²²) Лігійці (Ligii) старогерманський народ з родини свевів, жив до III віку по Хр. між Вислою, Карпатами, Судетами і Вартою. УЗЕ, т. II, ст. 489.

²³) Тацит (Cornelius Tacitus) — найбільший римський історик II-го століття по Хр.; крім інших творів Тацит залишив по собі й географію та етнографію старогерманських народів.

²⁴) Костомаров; С. М. ст. 34.

кохану, але як воно було в слов'янській мітології: це було два божества, чи одне?!

Польський історик Стрийковський²⁵ свідчить, що «Дідис Ладо» (Dzidzis Lado) — це був великий бог, якому приносили в жертву білого півня. Час шанування «Дідис Лада» був від 25 травня по 25 червня; в цей час чоловіки звичайно збиралися в корчмах, а дівчата й молодіці десь на лузі, чи на вулиці; там вони влаштовували танці і, взявшись за руки та ставши в коло, жалісно приспівували: »Lado, Lado, Lado, Didis musu Dewie« — (Ладо, Ладо, Ладо, великий наш Боже!) »Це і тепер ще виконується в Литві, Жмуді²⁶, в Ліфляндії²⁷ та на Русі« — додає той же автор²⁸.

Слово «тепер» стосувалось до часів Стрийковського, себто до другої половини XVI-го століття; але і в наш час, в половині XX-го століття, в Україні дівчата й хлопці сходяться десь на лузі, чи на вулиці, влаштовують танці та водять хороводи, і при цьому згадують «Дид Лада», як, наприклад, у хороводній грі:

А ми просо сіяли, сіяли, —
Ой, Дид Ладо, сіяли, сіяли...

— це ж наша знаменита «Вулиця», про яку мова буде окремо.

У латишів приспіву «Ладо» відповідає *Līgo Līgo* — бог або богиня кохання і веселости, що призивається ними в Іванову ніч, у піснях радості (*freudenlieder*). Литвини ж замість «Ліго» приспівують «Ладо»²⁹.

В старій приписці (дата не відома) на екземплярі Кромерового літопису, який зберігається в ризькій бібліотеці, зазначено:

»І въ наше время Литовцы, равно какъ и Летты и Курь³⁰,
призываютъ Ледо или Ладо около Иванаова дня«³¹.

За свідченням Рези (Rhesa) стародавні мешканці Пруссії так само, як і литовці, в честь *Līgo* напередодні Іванового дня під липами запалювали вогнища і всю ніч стрибали навколо нього та приспівували: »*Līgo, Līgo!*«

Мешканці Жмуді шанували бога *Ligiczus'a*, завданням якого було творити і підтримувати серед людей згоду.

Отже, Лад, Ладо, *Līgo* і *Ligiczus* — все це були однакові божества згоди, весни, радості і кохання. За своїм характером ці божества відповідають староіталійській *Concordia*, і через неї, як твердить Фаминцив³², зближаються з іншими божествами, як ось *Vona Dea, Maius* і *Maia, Fau-*

²⁵ Стрийковський (Strykowski) Мацей, польський історик 1547-1582), — автор хроніки, яка стала джерелом для українських хронікарів Т. Сафоновича і Г. Граб'янки. УЗЕ, III, 206.

²⁶ Жмудь — це зах. частина Литви, колись існувала як окрема »Жмудська земля« (XII-XIII ст.), в XV-му столітті закріплена за Литвою.

²⁷ Ліфляндія або Лівонія, — частина Балтійського поозір'я між Ризькою затокою та озером Пейпус, заселена латишами й естонцями.

²⁸ Kron. Pols. I, 146.

²⁹ Kruze. Gesch. Esthn. V. 50.

³⁰ Кури — народ латиського племені; жив у Курляндії та Східній Пруссії.

³¹ За Фаминцивим, 256.

³² Там же.

pus i Fauna, — вшанування всіх цих божеств починалося з наступом весни і кінчалося днем Івана, або Петра, під час вищого сонцестояння.

В Хорватії, в кінці минулого століття була записана пісня, яку співали хором дівчата, танцюючи навколо Іванівського вогнища; тут є звертання до «святого бога» Ладо:

Lepi Jve terga roze
Tobi, Lado, sweti boze,
Lado, slusaj nas, Lado.
Pewke, Lado, pewamo ti,
Sedca nase wklaniamo ti,
Lado, slusaj nas, Lado³³.

В Словинії в минулому столітті також співали дівчата весною пісню, в якій зверталися до «милого Ладо»:

Tri devojke zito zelo,
Lade mi, Lade, mile Lade moj.
Jedna drugoj govorila,
Lade mi, Lade, mile Lade moj.

В Загребі ще донедавна під час Зелених Свят дівчата ходили гуртами по місту, від будинку до будинку, і співали пісні, в яких часто повторювалися слова:

Lado, Lado, lepo je Lado.

Взагалі, ім'я Ладо, крім України, відоме ще в Хорватії, Долматії, Славонії, Сербії, Болгарії, Польщі, Росії, а також в Молдавії та Румунії.

Отже, виходить, що «існувала» ціла мітична родина: Ладо, Лада і їхні чада Леля, або Лель, та ще якийсь Полель.

На закінчення згадаємо, що існує чимало й географічних назв, які пов'язані з ім'ям Лади або Ладо. Так, на Холмщині є місто Білгораї, що стоїть на річці Лада, — притока Танви. На Київщині є містечко Ладжинка, а на Вінничині — Уладівка. Існують подібні географічні назви і в інших слов'янських землях.

Та незважаючи на таку широку популярність цих старослов'янських божеств, вони довгий час мали своїх ворогів, які заперечували їхнє існування. Найбільше при цьому діставалося саме Ладі, — жінці. Ось, наприклад, Ол. Терещенко (1848) писав:

«... Лада ніколи не існувала поміж руськими слов'янами»³⁴.

Хоч ми, признаємося, й симпатично ставимося до цієї нашої богині краси (хто ж гарних жінок не любить?), та все ж погоджуємося з Терещенком, що Лада галушок не місила, борщу не варила, горілки не пила і свого «милого Ладо» за чуприну не тягла. Інакше кажучи, вона ніколи

³³) Kollar. Nar. zpiew. I, 417.

В перекладі це буде:

Гарний Іван зриває рожі
Тобі, Ладо, святий боже,
Ладо слухай нас, Ладо.
Пісні, Ладо, співаємо тобі,
Серця наші приклоняємо перед тобою,
Ладо, слухай нас, Ладо.

³⁴) Терещенко, »Бытъ р. н.« ч. IV, ст. 304.

реально не існувала! Але, без сумніву, вона жила в уяві наших далеких предків, була продуктом фантазії наших пращурів зовсім так само, як і будь-які інші поганські боги.

Крім Терещенка заперечував існування Лади і Потебня³⁵, а за ним і німці: проф. Крек³⁶ і проф. Брикнер³⁷, але з ними дискутувати не будемо, бо матеріял, яким вони оперують дуже обмежений і весь зводиться до чисто філологічних вправ.

35) Потебня А., »Объясненія малорусскихъ и сродныхъ народныхъ грѣсень«. Т. I, 1877 г.

36) »Einleitung in die Slavische Literaturgeschichte«, 2-ге вид., ст. 403.

37) »Mythologische studien« в »Archiv fur slavische Philologie, t. XIV, 170-185.

О. ЛУБСЬКА

СХІД СОНЦЯ

Схитне півонію — світає.
 Удруге — напина вітрила.
 Утретє — коси заплітає
 Нічия мила.
 Над обрієм крило чаїне,
 А може хустка — не догляну.
 (Чи не отак чекалося й Тебе?!)
 Аж ось на вижолоблену поляну
 Жар-птицею з казкової країни
 (І не загубить же на щастя ні пір'їви)
 Здіймається багрянний корабель.

МОВ ЧОРНИЙ ЛЕБІДЬ

На кладках вітрових погонь,
 Що в плесо врзались могутне, —
 Чи там сопілка жде кого,
 Чи втратила навік? Вогонь
 Гіркот роздмухує пресмутно
 На незабуте і небутне.

Стіною ліс очеретин,
 Мов символ журб усіх. Далєбі
 Тому душа, мов чорний лебідь,
 І ти — зовсім не ти.

Андрій ЛЕГІТ

ХОТІВ БИ Я...

Хотів би я не зливи слів
Вбирати в рими й слать на вітер,
(На них багатий наш архів),
а кілька літер
Стопити в слові у озон
Серцям й епосі в унісон.
Стопити в слові сміх і плач,
Любов й ненависть, милість й кару...
Хотів би я, щоб мій читач
крізь днів цих хмари
Відчув в нім соняшню блакить
Й наказ — боротись, вчитись, жить.

* *
*

Відгримів огняний буревій
Деся загравами небо цвіте...
Ніч, як казка, а серце пухте:
Ні тепла, ні стремлінь, ні надій.
Лиш роз'ятрених спогадів рій
Про загублену юність в боях...

.
Та посріблений місяцем шлях.
... І сам я не свій.

* *
*

Я п'ю надхнення келихом контрастів,
Зберігши в серці далі голубі,
Навчився цінити щастя по нещасті,
Усмішку — по журбі.
Навчився цінити волю по неролі,
Вітчизну — в чужині,
Хоч гне до ніг зима ще верби голі,
Весна квітками вклониться мені.

(Із недрукованої збірки
»Чим серце билось«)

Сергій ЖУК

* *
*

Може я засну в країні горя,
А прокинусь в казці золотій,
Де думки-птахи кружляють в морі
Синьооких мрій.

Підперезаний мечем-словами,
Вкоронований вогнем пісень,
Понесусь з крилатими вітрами
Молодий як день.

Все знайду, чого шукав невпинно,
Що в житті страждань будило шал
І в останній литий спів надхнений
Я вкладу весь пал.

1931

* *
*

В давнім Єгипті
Емблемою щастя був Жук —
Це свідчать старі манускрипти,
Персневі печатки для рук.

Священна ідея,
Притрушена пилом віків,
Як квітка цвіла в скарбеї
На протязі тисяч років.

Від зла боронила
Емблема наївних людей,
Душевні давала їм крила
Блискучих безсмертних ідей.

Я вірю у щастя —
Безглуздо родитись для мук.
Не можуть не зникнуть напасті —
Не дарма зовуть мене Жук.

1933

О. П.

СПОМИНИ ПРО ЮНАЦТВО

Вступ

З усіх ділянок історії ОУН на Західніх областях України досі було, мабуть, найменше написано про одну — Юнацтво. Спочатку ця мовчанка була зумовлена, звичайно, вимогами конспірації. Члени Юнацтва відносно рідко «всипувалися» й попадали перед суд. Не були (теоретично) зв'язані з бойовими діями, тому й судових звідомлень про організацію молоді ОУН було небагато.

Врешті, поки юнаки наші постарілися, опинилися на еміграції й почали думати про минуле. Та багато споминів із їх молодих, юнацьких літ затратилося в непам'яті, а писаних матеріалів, звичайно, нізвідки було взяти.

Шановних читачів прошу пробачити мені непорядкованість і, може, деякі недокладності в цих моїх споминах. Я пишу їх без будь-яких документів, джерел чи записок, безпосередньо так, як вони відтворюються крізь призму років у моїй пам'яті. Крім того я, особливо в перших роках моєї конспіративної діяльності, був дуже «низовим», дрібним членом, знав лише невелике коло членів і не мав уявлення про цілість організації. Але, може, саме такі спогади, писані із «жаб'ячої перспективи», відтворять безпосередніше й щиріше те, що було найважливішим у юнацькому русі — його стихійну революційність і молодий ідеалізм.

Напочатку був хаос...

З підпільними юнацькими організаціями я зустрівся вперше в половині 20-их років, коли ще був учнем «нижчої» гімназії. Тоді в нас, у «Головній» чи «Академічній» гімназії (історично — перша українська школа при вул. Льва Сап'іги у Львові) конспірація «висіла в повітрі», в усіх малих «дітваків» панувало бажання героїзму, мучеництва, революційних чинів. Визвольні змагання закінчилися трагічно лиш п'ять років тому, залишаючи нам «червону калину», романтичну, злегка сентиментальну легенду. Доля Галичини офіційно вирішилася Радою Амбасадорів. До ворога — Польщі (про інших ворогів говорили й писали тоді значно менше) була завзята ненависть, сполучена з деяким легковаженням і погордою. До того ж поляки своєю ідіотською політикою наче завзялися — як казав пізніше В. Кушнір-«Макар», — «зробити з усіх українців — націоналістів». Від початку 20-их років

діяла Українська Військова Організація (УВО), тасмничка, елітарна, терористична, про яку всі знали з її ефективних бойових актів і героїчних процесів. Про голодівки в тюрмі на «Баторія» і розстріли польськими «наглими судами» наші батьки й ми самі читали із сльозами захоплення й люті.

Але весь цей масовий ідеалізм та спонтанну революційність західньоукраїнського суспільства, в тому й молоді, ще ніхто не потрапив був систематично використати й «убрати» в організаційні рамки. Масової революційної організації не було, зате були спроби закладати такі організації. Спроби з різних боків, не раз спонтанні, політично безпорадні, не раз — просто наївні.

Передусім деяким «сурогом» конспірації був для нас «нелегальний» Пласт. Нелегальним він був тільки перед шкільними властями та тільки в державних середніх школах, бо, зрештою, Пласт до 1930 року не був поліційно забороненою організацією. Та й ця шкільна «нелегальність» була досить умовною. Наші професори (напр., д-р О. Тисовський) були виховниками й ідеологами Пласту й старалися при офіційних нагодах недобачувати й непізнавати своїх учнів. Але в Пласті ми мали, все таки, деякий «перчик» конспірації — романтичні псевда й приховування «Молодого життя» під шкільною партою та пластової лелійки під кляпою коміра, на зразок детективної відзнаки.

В 1925 році один з моїх пластових товаришів тасмниче говорив мені, що серед молоді закладається нова організація, «краця» й «революційніша» ніж УВО — Українська Національно-Революційна Організація. Практично ця організація у нас ніколи не заклалася. Пізніше я довідався, що була вона спробою конкуренції до УВО з боку т. зв. радянофілів, прихильників невдалого «диктатора» ЗУНР — Петрушевича.

Також і комуністи робили спроби просякнути між українську сереньошкільну молодь. В КПЗУ тоді грали чималу ролю «націонал-комуністи» (Васильків-Турянський), прихильники українізації в УССР і емансипаційних вимог Шумського й Волобуєва. Могло б здаватися, що їм буде легко заграти на патріотичних і соборницьких почуттях молоді, а проте їхні спроби здебільша кінчалися невдачею, при чому заваджали особливо підсвідома релігійність західньоукраїнської молоді й пов'язаність комуністів з не дуже популярною жидівською меншиною.

Комуністична юнацька організація в нашій гімназії проявилася щойно 1928 року. Вона була особливо міцна в одній клясі (Відділ В., матуральний річник 1930 р.), де мала досить завзятих та інтелігентних провідників, як Сковронек, Михальчук та інші. Але в той час вона зустрілася вже з сильною протиакцією націоналістичного Юнацтва і ніколи не могла здобути якогонебудь масового впливу.

Коли йде про спонтанні, «штубацькі», спроби конспірації «на власну руку», я згадаю лиш три такі характеристичні інциденти:

В 1927 році в клясі IV Б. «Головної» гімназії чотирьох хлопців заклали «Гурток атеїстів», без особливого філософічного переконання, а лиш для конспіративної приємности. Гурток цей розкрив їхній катехит о. Лужницький, що добре намняв «молодим безбожникам» уха, але не

зробив з цієї історії дисциплінарного вжитку й не довів до їх виключення з гімназії. (Один із «атеїстів» був, здається, й Д., пізніше відомий журналіст).

В 1927 році на сходинах Пластового гуртка «Рисів», Юрко Косач (тоді запальний, романтичний юнак, автор перших шкільних поезій і нарисів) запропонував «відлучитися» від І-го куреня й закласти новий, кращий Пластовий курінь. При ньому ми могли б закласти інтересні гуртки, як спортивний, шаховий і... націоналістично-революційний. Але з нашої пластової «революції» нічого не вийшло.

В 1928 році Володко Б. перенісся з «Головної» гімназії до «Філії». Ні в нас, ні там він не мав ніякого зв'язку з Юнацтвом. Тож він на власну руку заклав «націоналістичну» й «терористичну» організацію, яка при першому ж «акті» провалилася й закінчилася судовим присудом для всіх її членів.

Та вернімось до моїх перших контактів із революційною організацією.

Навесні 1927 року звернувся до мене мій товариш із Пласту Михайло М., рік старший від мене («шостак»), і запропонував мені увійти до «Доросту УВО». Доріст УВО діяв, мабуть, без докладно визначеного плану, на базі особистих контактів, трійковою системою. Хто був зверхником нашої «трійки», я так і не довідався ніколи, але нині догадуюся: Михайло М. мешкав «на станції» у батьків сл. п. Романа Шухевича. Практичної роботи нашої «трійки» я не пригадую собі. Михайло говорив про терористичний і політичний вишкіл, але вишколу такого ніхто не проводив. Єдине, чим ми займалися, було читати й поширювати «Сурму» — добре редагований і дуже бойовий орган УВО, друкований на прекрасній, тоненькій «бібулі». З юнацькою гордістю я не тільки підкидав «Сурму» товаришам, чи продавав її довіренішим з-поміж них, а й намагався робити це так, щоб мої товариші бачили й подивлялися мене. Як ми при тім усім не «всипалися» — один Господь знає.

Я дрижав із страху й нетерплячки, коли-то скажуть мені присягати «на револьвер», переносити й кидати бомби. Але до практичної терористичної роботи нас, звичайно, не допущено.

Я був глибоко розчарований, коли врешті Михайло М. сказав мені, що «тим часом» нам треба буде залишити думки про терористичні акції і зайнятися тільки ідеологічним вишколом. Для того ж треба нам увійти до Середньошкільної Групи Національної Молоді. Я, очевидно, відгадав, що відтепер наша конспірація буде зводитися лише до слів, а мені так страшенно хотілося чогось великого, героїчного...

Романтична інтерлюдія

Восени 1927 р. Місько М. запровадив мене перший раз на сходинах Середньошкільної Групи, які відбувалися в одній із залей Академічного дому (при вул. Ступінського). Саме місце сходин — Студентський гуртожиток — було деякою компенсатою для мене за втрату терористичних мрій. Другою компенсатою була приявність на сходинах дівчат — учениць львівських гімназій і семінарій. Ця «коєдукаційність» Національної

Молоді, у протилежність до Пласту і школи, надавала нашим тодішнім зустрічам чималу дозу молодечої романтики. Хоч треба підкреслити, що наше ставлення до дівчат було страшенно невинне, незграбно чемне, популярно кажучи — «платонічне», то все таки в привязності їх ми залюбки пописувалися революційними поглядами, «блищали» інтелектуальними тонкостями в рефератах і дискусіях. Після сходин ми полицарськи відпроваджували дівчат додому, темними й безлюдними передміськими вулицями

На перших сходинах я зустрів багато знайомих товаришів із вищих клас «Головної» гімназії і «Філії» та промислових шкіл. Тепер пригадую М. Турчмановича, пок. Процишина, пізнішого голову Групи Любовицького, далі — М. Лебеда, Ю. Дутка, М. і А. Добрянських, Є. Качмарського, В. Мироша, Ординця. Провідником і виховником Групи був пок. Боднарівч, людина вже немолода, добрий промовець і пропагандист. Він відкривав і закривав сходини без ніякого церемоніялу, керував дискусіями, читав перші доповіді. Доповіді були на ідеологічні й політичні теми, дискусія — звичайно досить жвава. Далі головою нашої Групи призначено Любовицького, який також читав декілька власних доповідей, цікаво написаних. Пригадую ще доповідь одного з наших молодших товаришів, А. Добрянського, зачитану з характеристичною сухою педантичністю і силувано «східньою» вимовою, і доповідь одного «старшого» націоналіста — студента Степана Ленкавського — на тему: «Філософічні основи націоналізму».

Ідеологічно — наш тодішній націоналізм стояв всеціло під впливом Дмитра Донцова й «Літературно-Наукового Вісника», базуючись на ідеях волонтаризму й безкомпромісовости. Ці ідеї ми сприймали як нові, необхідні для національного визволення.

Політично — ми не мали визначеної платформи, крім неокресленої вимоги національної революції. Але вже тоді в нас проявлялися дві протилежні течії — одна, що спиралася на співпраці з легальними політичними партіями (УНДО) і друга, яка вимагала масової революційно-політичної організації. Ми брали участь у виборчій кампанії 1928 р. на боці УНДО (після одного віча мене здорово набили прихильники комуністичного «Сельробу»), розліплювали виборчі летючки «18-ки». Зокрема за співпрацю з легальними партіями стояв сам О. Боднарівч, що близько співпрацював з послом УНДО Д. Палієвим і сам, зрештою, незабаром став начальним редактором унівського «Нового часу».

Група видавала, за редакцією Боднарівча й при співпраці «старших» націоналістів — студентський середньошкільний націоналістичний журнал «Вогні», цікаво й популярно редагований. Але й спосіб його поширення і зміст редакційних статей виявляли тенденцію поставлення нашого руху на півлегальній платформі, щоб вишколити безкомпромісових і ідейних молодих робітників для існуючих чи нових легальних політичних партій.

А одночасно з цим — не протилежно, а паралельно до легальної політики — деякі члени нашого Гуртка брали участь у терористичних акціях

УВО. Одного разу, а було це влітку 1928 р., ми прочитали в газетах вістку, що наші товариші з Групи — Ординець, Мирош, Качмарський, разом з іншими бойовиками УВО, брали участь в експропріації поштового уряду на вул. Глибокій у Львові.

Проти легалістичної тенденції велася боротьба головню серед членів Високошкільної Групи. Врешті дійшло до своєрідної «палатної революції» і на наших сходинах, замість Боднаревича, з'явився новий чоловік, сл. п. Іван Габрусевич.

Наш перший контакт із цією прекрасною людиною, великим ідеалістом і фактичним творцем підпільного Юнацтва, був не особливо успішний. У протилежність до Боднаревича, Габрусевич не був особливо добрим промовцем, до того ж його, очевидно, знесмілювала ця громада молоді обидвох статей, її критичні погляди, зачіпливі питання. Ми розійшлися з цих сходин, не знаючи, чи жалкувати за гарною революційною мовою Боднаревича, чи радіти з нашого наближення до справжньої революції.

Ідемо в підпілля

В міжчасі сталися деякі події, які прискіпили перехід нашої Групи й цілого націоналістичного руху в конспіративне підпілля.

Передусім — була першолистопадова маніфестація під собором св. Юра. Почалася вона так, як звичайні в нас, дуже популярні тоді патріотичні панахиди, які не раз використовувалися для революційної пропаганди. Але цим разом нагода була особлива — ми святкували 10-ту річницю Листопадового чину. Людей у церкві, на церковному подвір'ї і на Святоюрській площі назбиралося тисячі. Всі чекали чогось великого, незвичайного; чекали не лиш ми, а теж і польська поліція. В «стратегічних точках» навколо площі засілись піші поліційні відділи, а в околицях Єзуїтського городу чатувала група кінної поліції.

І незвичайне прийшло. Зараз після панахиди над головами зібраного народу розвинувся із Святоюрського балькону синьожовтий прапор із літерами УВО. Враження було для всіх, особливо для нас молодих, прямо потрясаюче. Почались революційні оклики, пісні — «Не пора, не пора», «Ви жертвою в бою...», «Ми по таборах і тюрмах...». Нині, коли ми постарілись і стали прозаїчними емігрантами, нам важко уявити собі, яке одушевлення викликали тоді ті, не раз поетично й музично незугарні, пісні серед нашої демонструючої маси.

Нас розгонили поліцаї — «мундировані» й цивільні агенти. Від Єзуїтського городу почувся ритмічний цокіт копит — посипались постріли. Щойно по кількох хвилинах ми зорієтувалися, що постріли падуть не лиш від поліції, а й з нашого боку, що падуть ранені поліцаї.

Врешті, нашу демонстрацію розігнано, а польський Львів у реванж улаштував генеральний погром українських інституцій. За Академічний дім звелася ціла баталія і польським добровільцям таки не вдалося «здобути» його — аж потім його знищила «регулярна» поліція.

Нам, середньошкільникам, припало в ці тривожні дні окреме завдання — укріпити й приготувати до оборони Бурсу Українського Педагогічного Товариства (УПТ) на вул. Хшановської. Двох із нас — мій товариш Г. Б. і я — пішли до Бурси, повідомили «офіційно» її управителя, проф. Білинського, про наші пляни, змобілізували бурсаків і перемінили Бурсу у справжню реду: браму забарикадувано, біля вікон першого поверху накладено всілякого «стрілива» — важких грабових полін, цегли і чорнильних пляшок, а над самою брамою — величезний, важкий, нетесаний камінь.

Все було готове, щоб прийняти «гостей», а «гості» не приходили. Ми були глибоко розчаровані в нашому юнацькому запалі й рішили... самі викликати польських погромників під Бурсу. Г. Б. і я пішли в місто шукати їх. Найшли цілу юрбу шумовиння на Ринку, де вона саме була вікна в «Народній Торгівлі», й сміливо запропонували піти громити «Руську Бурсу». Вони дуже радо погодилися, але по дорозі їм захотілося напасти на «Народну Гостинницю» й тут нас розігнали поліцаї (дуже делікатно, з батьківськими усмішками). Так нічого й не вийшло з нашої «оборони Буші».

Де кілька днів пізніше мене викликав Іван Габрусевич і з'ясував нову ситуацію: нам треба йти в підпілля, інакше — нас усіх поарештують. Твориться нова, революційна Організація Українських Націоналістів (це діялося на пару місяців перед основуючим Конгресом ОУН). Середньошкільна група буде ліквідована, на місце її постане конспіративна організація молоді «Юнацтво» — п'ятковою системою. Лиш провідники кожної школи матимуть контакт між собою і з ним — Габрусевичем. А мені він запропонував бути провідником «Головної» гімназії.

Звичайно, я погодився. Вже від найближчого дня почав організувати нову конспіративну сітку.

Але той перехід у підпілля не перейшов зовсім гладко. Частина наших товаришів з Групи, під проводом новоіменованого голови А. Добрянського, далі збиралася під опікою Боднаревича. Їх прийняв на окремій авдієнції Д. Паліїв, тоді посол від УНДО. В розмові з ними він досить незручно висловився, що національна революція може прийти щойно за 200 літ. Це так вплинуло на нетерпеливих юнаків, що вони розчарувалися і Група перестала діяти.

Ідея «півлегальности» націоналізму, чи симбіозу легального з нелегальним, на цьому, звичайно, не скінчилася. Вона покутувала аж до II-ої світової війни й особливо розвинулася в половині 30-их років у т. зв. «паліївщині» — партії ФНС й молодечій групі «Вогнів», з гострими атаками на «анархо-націоналістів» і «лопаточників» (читай: ОУН).

Виховники й товариші

Поки почну писати про організацію і діяльність у цих перших роках Юнацтва, хочу сказати декілька слів про наших тодішніх виховників і товаришів. Буду старатися називати по прізвищі лиш тих, які вже не живуть, або які тим чи іншим способом пізніше «розконспірувалися».

Називатиму їх порядком нашої тодішньої юнацької ієрархії, не зважаючи на пізнішу їх організаційну кар'єру й політичний шлях.

Отже насамперед — Іван Габрусевич («Северко», «Іртен»*), основоположник Юнацтва і перший виховник, керманіч субреферентури Юнацтва в Крайовому Проводі ОУН. В той час він був не дуже молодим, «вічним» студентом філософії Львівського університету. Фізично досить неповітний, невисокого росту, чорнявий, з досить великою головою і характеристичною постійною усмішкою під невеличким вусом. В мові, а особливо в писаннях своїх він уживав дуже складного, філософічного стилю, при тім говорив монотонно, не захоплююче. А проте він успів дуже швидко встановити тісний, дружній контакт із своїми молодими вихованцями, які й донині згадують його з любов'ю й подивом.

Це пояснюється його винятковими духовними прикметами. Він був, мабуть, найближчий до нашого ідеалу революційного «лицаря без плями». Його ідеалізм був настільки чистий, його віддання справі таке комплетне, що ні разу й на думку не спало підозрівати його в якихось особистих мотивах, напр., у такій частій у революційних провідників особистій амбіції. Крім того в нього була щира, тепла, симпатія до молоді, яка й дозволяла нам, не зважаючи на різницю віку, авторитету й досвіду, завжди знаходити з ним спільну мову.

Ми всі тоді, звичайно, ставилися з погордою до матеріальних справ, але Габрусевич був і під цим оглядом винятковий: він прямо забував про себе і свою аскетичність доводив не раз до неохайности в одязі й до голоду. Ми всі були по-юнацькому романтичні, але він ще більше ніж ми, і ця його романтика часом доводила до помилок. Пригадую, як він у 1930 році з ентузіазмом говорив мені про «старого, бойового революціонера» — Романа Барановського і про його ідеальне «революційне подружжя» з «Дзюнею» Гарасимович. Пізніше, як відомо, Барановський виявився провокатором, а його дружина вийшла заміж по смерті його, мабуть, ... за поліційного комісара.

Але без романтики (Тичина писав: «без музики...») важко робити революцію, особливо серед 15-18-тилітніх юнаків.

Нашим другим виховником був молодий студент хемії Львівської політехніки О. М. («Мак»). Він був у той час дуже несміливий молодий чоловік, раз-у-раз червонівся, мов дівчина, та й промовець із нього був не найкращий. Але він, все таки, був для нас добрим прикладом підпільника — мовчазного і відважного, цікавився особливо нашими першими «активними виявами» й був особливо цінний тим, що доставляв нам такі потрібні «смердючки» — хемічні «бомби», не небезпечні, але дуже неприємні запахом (мова про них буде далі).

Третім прийшов до нас М. Турчманович («Лилик»), також дуже молодий ще, колишній товариш із групи, худий, блідий, молодий чоловік у «вічному» шкіряному плащі. Він намагався покрити власну молодечу нервозність роблено суворим, дерев'яним обличчям і сухою, нецікавою

*) Загинув у 1944 р. в німецькій концтаборі.

мовою. Але навіть під тією маскою ми швидко відкрили глибокий інтелект його, вміння логічно думати, з деякими раціоналістичним »ухилом«.

З-поміж голов львівських шкільних Юнацьких груп — найпомітнішим був М. Лебідь («Олег»). З вигляду непоказний, низький, з ріденьким білявим волоссям і рідкими зубами («знак темпераменту», — казав він) — він позував на гімназійного »батьра«, трохи для конспірації, а трохи для того, щоб імпонувати нам своєю перченою мовою і »цинічними« поглядами. Він залюбки підкреслював свою погорду до інтелектуалізму й реторики і його зацікавлення тільки революційним »ділом«. Я пригадую такий характеристичний інцидент з 1929 року: на сходинах львівського »провідного звена« Габрусевич завдав нам написати есей на якусь там ідеологічну тему. Ми всі принесли свої еляборати — довші чи коротші, кращі чи гірші, — всі, крім Лебеда, який так і заявив: »Я людина революційного діла, а не слів!« Але тут при всім своїм »антиінтелектуалізмі« він виявився ще в Юнацтві дуже добрим організатором. Його група на »Філії« була, мабуть, таки найкраща у Львові. Зокрема він мав два великі успіхи — йому пощастило організаційно охопити міський, »батарський« елемент серед учнів (у протилежність до »Головної«, де серед юнацтва переважали »селюхи« і »куйони«), і його група мала найкраще зорганізовану юнацьку »боївку«.

З інших провідників шкільних груп хочу згадати ще Свистуна і Бардахівського.

Свистун — високий, кремезний, вродливий юнак, мовчазний і поважний, робив враження фізично й духово сильною людини. Він пізніше брав участь у терористичних акціях, був ранений у горло поліційною кулею і утратив через те мову (мабуть, лип на деякий час).

Бардахівський — тихий, сипатичний, скромний молодий чоловік, в мові розумний, потім виявив чималу силу волі під час свого арешту на процесі »екразитників« (їм закидали організацію атентату на советський консулят). Його страшенно тортували, але він абсолютно до нічого не признався. »Коли мене били по п'ятах, я молився« — розповідав він мені пізніше в Бригідках.

О. Кузьмінський — член шкільного проводу Юнацтва »Головної« гімназії — незвичайно міцна, серйозна, інтелігентна молода людина. Він особливо цікавився вже в Юнацтві військовим ділом. Після матури (завдяки родинним зв'язкам, будучи сином старого петлюрівського емігранта) він дістався до польської армії, де дослужився ранги поручника кінноти. Потім провадив організаційні військові курси, загинув видатним старшиною в УПА.

О. Курчаба*) — стрункий, делікатний із вигляду, гарний юнак, аж ніяк не виглядав на терориста. А проте саме він організував і провадив найуспішнішу середньошкільну »боївку« у Львові — у групі М. Лебеда на »Філії«.

О. Сокіл — член проводу »Філії«, несміливий хлопець з неповоротними рухами й рум'яним обличчям; мовчазний і інтелігентний.

*) Загинув у німецькій тюрмі 1942 р.

Ю. Заблоцький — з вигляду нецікавий юнак, товстий, з буйною, кучерявою чуприною й завжди ніби перестрашеними очима, в дійсності дуже начитаний і вдумливий, пропагандист у проводі «Головної» гімназії, а потім «Філії».

В. Слоневський — член проводу «Головної», темпераментний і крикливий, з деякими анархічними нахилами, пізніше еволюціонував до... комунізму.

З. Матла — рядовий член у групі «Головної» — мовчазний, коренастий хлопець, з понурим обличчям, при ближнім контакті виявляв міцний характер і вперту індивідуальність.

Д. Мирон («Орлик»)* — рядовий член у групі «Головної», худий, стрункий, анемічний юнак, із спокійними, розумними очима, один із найталановитіших наших юнаків, не попав до проводу лиш тому, що недавно прибув із «провінції» (Бережан) до Львова.

Я не можу й не хочу називати прізвищ усіх членів тих перших юнацьких кадрів, скажу лиш, що хоч вони відрізнялися між собою розумом чи характером, то всі (майже без винятку) виявляли той самий юний ідеалізм, готовість до жертви і прагнення революційної дії.

Організація і вишкіл

Організація Юнацтва була побудована на клітинному принципі, згідно з вимогою конспірації. В кожній класі середніх шкіл (від 5а до 8-ої) були створені п'ятки (часом неповні). Їх провідники творили шкільний провід. Провідники шкіл творили провідне звено. Провідників призначувано згори вниз, вони підшукували й організували членів. У принципі ніхто не міг знати нікого поза власною п'яткою і провідником, але на практиці (напр., при бойовому вишколі) ця засада не завжди при-держувалася.

Головний акцент у діяльності Юнацтва був покладений на вишколі, який мав підготовувати нас на майбутніх членів Організації і бойовиків. Вишкіл був передусім ідеологічний і політичний. Матеріали пророблялися на сходах провідного звена й передавалися далі вниз, аж до класових звен. Ми вивчали й дискутували «Націоналізм» Донцова, досить, зрештою, важко написаний і не для всіх нас зрозумілий твір, обговорювали програмові статті з «Розбудови Нації» й постанови «Конгресу». Читали й «Сурму», а пізніше «Українського націоналіста» в «бібулкових» виданнях і безліч власних, «крайових», цикльостильних видань Організації. Читали і легальний націоналістичний журнал — перемиський «Український голос», дуже добре редагований тоді молодим, талановитим журналістом — З. Пеленським.

Деякі з цих матеріалів, особливо ідеологічні постанови Конгресу й деякі статті Ю. Вассіяна, були для бідолашних юнаків зовсім незрозумілі й ми радили собі так, що просто вивчали їх... напам'ять.

Ми більше цікавилися практично-революційними матеріалами, вивчали книжечку «Конспірація» (видання «Сурми»), читали спомини революційних пепесовців — «Vanduci z P.P.S.».

*) Розстріляний німцями 1942 р.

Сходини провідного звена відбувалися переважно в старому будинку «Просвіти» (Ринок ч. 10), де Габрусевич працював тоді просвітянським організатором. Темні коридори й сходи, засмічений, довгий балкони, могли впливати пригноблююче на звичайних відвідувачів. У нас вони витворювали піднесений настрій атмосферою революційних катакомб.

Перед сходами ми встановляли конспіративний претекст нашого зібрання (напр., просвітянська бібліотека, лекція музики тощо). Сходини починалися відчитанням «Декалогу» й ми читали його з майже релігійним захопленням.

Дисципліна в нас була абсолютна, хоч не спиралася вона на касарняному «кадавергегорзам», а на почутті обов'язку, бо й сам Габрусевич був чимсь абсолютно протилежним до «фельдфебеля»,

Окреме місце займав військово-технічний вишкіл, який проводили (не тільки з членами провідного звена, а теж із вибраними членами шкільних проводів) інструктори з Бойового реферату Організації — брати В., Я. М., Г. П. В. І. Стріляти з «фльюберта» ми вчилися в залі «Сокола-Батька» на Руській вулиці, з револьвера — в ліску на Личаківськiм ялівці. Теоретично викладали нам (на Високому замку, Пісковій горі) будову й уживання рушниці, кулемета, ручної гранати, а теж військову стратегію і тактику. Звичайно, сама військова теорія без практичної вправи мала лиш досить релятивну вартість і не особливо захоплювала нас. Зрештою, для впорядку, польових вправ і т. п. ми використовували Пласт, якого членами були ми всі.

Активні вияви

Як я вже згадував, у Юнацтві ми мали передусім вишколюватися і «бойові дії» наші мали бути перш за все практичним вишколом, метою добору й підготовкою до майбутнього.

Тому наші дії велися виключно на нашому власному, шкільному терені. Першим завданням їх було вчити нас відваги, а далі — морально мобілізувати учнівський загаль і перешкоджати офіційній польонофільській політиці.

При нагоді шкільних державних (польських) святкувань ми систематично організували спротив і саботаж. Найлегше було кидати «смердючки», які, очевидно, перебивали всю напушену атмосферу «поранків» та розганяли сірчаним запахом чи слізним газом зібраних учнів і професорів. Декілька разів ми зорганізували зривання патріотичних декорацій — килимів, гірлянд і «орлів».

Пригадую, як напередодні 11-го листопада (річниця незалежності Польщі) 1929 року двох нас — член проводу «Головної» Р. і я — лізли зривати декорації в гімнастичній залі: Р. «за кару», за якусь там провину, а я зі злости до Р-а і щоб показати йому, який-то я відважний. Лізли ми через подвір'я кам'яниць від вулиці Захарясеви́ча, через дощаний паркан, попід гіллям дерев, що росли на гімназійнім подвір'ї, лізли відважно, хоч душа була «в п'ятах». Але врешті з нашої «експедиції» ніщо не вийшло. Наші «декоратори» забули залишити відчиненим вікно,

як це було домовлене (а, може, якийсь професор замкнув його) і ми не могли влізти до залі.

В 1930 році ми zorganizували бойкот 3-го травня (річниця польської конституції), розставивши своїх хлопців у «стратегічних пунктах» навколо гімназії й женучи додому всіх «охотників» святкувати. Бойкот удався лиш частково. Декількох із нас — «агітаторів» — тоді арештували на вулиці, але потім пустили, злегка набивши.

Ми займалися також — у шкільних рамках — пропагандою, розкидаючи при різних нагодах революційні летючки. Їх особливо зручно було кидати з церковних «жорів» у св. Юрі чи Преображенській церкві.

Серйозніша була наша справа до терористичної акції у формі шкільних «боївок». «Боївки» ці не вбивали нікого, а розправлялися лиш «мордобиттям» із учнями, яких підозрівали в донощицтві, професорами-поляками і тими, яким закидали «хруніяду». Особливого розголосу наробив був «атентат» на професора «Головної» гімназії Клапоуцка. Після цього «атентату» велось дуже серйозне поліційне слідство, але нічого не викрито, бо напад цей було zorganizовано дуже хитро: нашого професора побили чужі учні — члени «боївки Філії», яких ніхто не підозрівав. Ми ж усі мали цього вечора прекрасне «алібі».

Революційна стихія

Все ж таки події показали незабаром, що юнаків не так важко учити революції, як важко стримувати їх від революційних актів.

Це було влітку 1930 року. Юнаки роз'їхалися на вакації, сповнені революційного запалу, прагнучи застосувати на практиці вивчені бойові теорії. І ще перед початком шкільного року в селах, де жили члени Юнацтва, загоріли панські скирти. Добрий приклад підхопили старші бойовики і незорганізовані сільські хлопці. І за короткий час ми мали в цілій Галичині велетенську саботажну акцію, яка фактично псчалася спонтанно й несподівано.

І прийшла у відплату славетна польська «пацифікація». Прийшло «ланцюговою реакцією» ще більше зреволюціонування села й умасолення ОУН.

Але ці події вже, власне кажучи, не належать до цих моїх споминів, бо зустрічав я їх уже не юнаком, а «дорослим» матуристом, за дрютами львівських «Бригідок».

Артур ФУРМАН

ОДЕРЖИМИ ДУХОМ БАНДЕРИ

НАРИСИ З НЕВДАЛОГО ПОВСТАННЯ В КІНГІРІ

Восени 1954 року прибув до Воркути невеликий транспорт поранених повстанців з Кінгіру. Були це переважно українці, так звані «малолеткі» — недолітки. Тому, що вони брали активну участь у повстанні, їх не амnestовано, а поділено на малі групи й заслано в різні закутки велетенської московської імперії. Одна з цих груп і прибула до Воркути. В «бурі» — таборовій в'язниці — шахти число 40, в якій я сидів тоді з приводу відмовлення від праці, я перебув довгий час з учасником повстання в Кінгірі. Подані нижче записки є особистими переживаннями молодого члена Організації Українських Націоналістів. — Автор.

* * *

В той час, коли нас, півсотні в'язнів, женуть табором, зорі бліднуть, але ніч ще не хоче відходити. Велетенські стовпи диму стрімко підносяться вгору, еднаються зі собою в могутній чорний прапор, який безмежно довго віється на захід по сірому небі над Кінгіром.

Увесь табір палає, схожий на гігантський крематорій. Вогонь пожирає мертвих і поранених. Все перемінюється в попіл, що його вже завтра розвіє на всі чотири сторони світу вічний пустинний вітер...

Проклинаючи гидко, женуть нас вояки вздовж таборової вулиці. Попри нас із громовим гуркотом перевалюється моторизована колона, вщерть сповнена машинових рушниць, метачів вогню, диких облич, на яких лисніють садизм і бажання убивства. Понад ними їжаться багнети. «До тіхава океяна...» — надриваються запиті пельки. Для піднесення бойового духу щедро обділено вояків горілкою. Опісля вислано їх у пекло...

З-поза мурів все ще лунає бойовий гул. Повстанський спротив ще не зламаний. Це напевно в жіночому таборі, думаю я. «Краще вмерти стоячи, ніж жити поставленим на коліна!» — сказала Галя. Галя — комендантка третього бараку в другому таборовому пункті. Дві сотні жінок, які вибрали не життя, але волю, а волею в Кінгірі називається — смерть. Вони озброєні, це я знаю докладно. В них безліч пляшок з бензиною й здобутих машинових пістолів, вони мають зуби й кігті, і каміння, маси каміння... І в них тільки одно-єдине бажання: забрати з собою на той світ якнайбільше, як тільки можливо найбільше тих кривавих собак. Більшість із жінок — українки і литовки, що втратили родинне вогнище й батьківщину, дітей і чоловіків, яких убито на їхніх очах, які не можуть про ніщо інше думати, як тільки про пімсту й ще раз про пімсту.

О, вони не здадуться, ці не скоряться...

* * *

— Ставайте, бандити! Давай далі, далі! — з криком кидаються на нас конвоїри, коли ми, вичерпані з сил, лягаємо в порох вулиці.

Але ми ще не досягли межі нашої дороги терпінь, ще далеко ні...

Обабіч таборової вулиці горять бараки, в розі лежить, догоряючи, кістяк вантажного авта.

— Ставайте, фашисти! Вперед, марш!!!

Ударами прикладів в обличчя зганяють конвоїри нашу групку з місця відпочинку. Але на землі залишається пара: чоловік і жінка, розпачливо сплетені в обіймах. Вона заціпила пальці на плечах чоловіка, зубами вп'ялася в його сорочку, кричить, плаче, клене. Конвоїри б'ють їх прикладами своїх рушниць, але не можуть роз'єднати. Порушені до глибини душі співчуттям і огидою, волічемося вулицею.

На мене наскакує хтось ззаду й я паду на коліна. Це прибіг керівник конвою, сильний, немов бик, сержант.

— До чорта рогатого, що тут діється з цим... відділом?

Його обличчя чорніє від люті.

— Чому ці люди так виють?

Ніхто не відповідає йому й сержант накидається на вартового:

— Чого стоїш, як телепень? Ех, ти, в тебе ніколи ніщо не везе!

— Вони ж не хочуть іти, товаришу сержанте, відмовляються від послуху, — склавчить вояк.

— Ех, таку твою... Забий їх! Знаєш, як це робиться, що? Угроб їх, швидше!

Есть, угробити, товаришу сержанте!

Вояк ловить рушницю за дуло й з розмахом пускає приклад на голову чоловіка, аж мозок розприскується на всі боки.

Опісля конвойний вішає рушницю на плече, ловить жінку за волосся, воліче її через вулицю й кидає як мішок у палаючі останки авта.

* * *

Здається, п'ята година, коли ми переходимо подвір'я таборової в'язниці. Старший лейтенант Солтіков особисто перебрав командування над нашою злиденною колоною. Його обличчя перекошилося в садистичну гримасу. Бачу піт на його чолі й ненависть у його очах.

Тепер прийшла його година, година пімсти. До того пам'ятного 13-го травня він був начальником оперативної частини в таборі, всемогутнім «опером», як кажуть каторжники. Але під час вибуху повстання Солтікова прогнано з табору. Тільки завдяки енергійному втручанні страйкового комітету пощастило врятувати його від самосуду озвірілої юрби в'язнів. Вона роздерла б його на шматки...

А сьогодні вранці, коли вмаршували військові відділи, Солтіков повернувся знову. Повернувся, щоб убивати... Якщо переживу це все, обіцяю собі списати ці події.

Нашу групу розривають на частини й ставлять кожного одинцем при стіні. Сержант, з чолом бика, реве нелюдським голосом:

— Руки на спину! Голови до стіни!

Відома це пісенька... Як часто я вже чув цей крик з сержантової пельки? Починається «шмон» — обшук тіла.

— Здавай зброю, фашисти!

В наших порваних кишнях вони знаходять всячину: поживклі фото-знімки, кришки хліба, недокурки, але ніякої зброї. Ох, ви дурні, дурні, якщо б у мене був бодай заржавілий ніжик, то не стояв би я тут перед вами! Живцем ви не взяли б мене...

Вояки кричать і б'ють. Багато з нас уже лежать на землі. Якийсь товстяк-москаль, такий з риб'ячим ротом і чолом мавпи, зриває мені з грудей сорочку. Побачивши в мене на шиї ланцюжок з мідяним медаликом Матері Божої, кричить:

— А це що? Що за провокація?

— Це Божа Матір, — відповідаю я.

Медалик подарувала мені Аня. Було це після масакри 16-го травня. Єдина пам'ятка про ту, що загинула без сліду, може, про неживу вже...

З сороміцькою лайкою конвоїр зриває мені медальйон з грудей, кидає його на землю, плює на нього, топче несамовито ногами. Я підсвідомо нахиляюся, щоб захистити пам'ятку. В цю хвилину жакливий удар вояцького чобота в живіт кидає мене на мур. Притискаю кулаки до тіла, щоб не заревіти з пекельного болю. Не хочу плакати, але сльози силоміць виринаються з-під моїх повік. В несамовитому болю, що пронизує моє тіло, чую гідкий сміх:

— Ну, як смакує, бандерівцю?

З трудом підводжу погляд і пильно вдивляюся в вишкірену пику вбивці. Думка про те, що я не матиму більше нагоди відплатитися йому, приневолює мене забути на мить про фізичний біль. Ні, не біль, а ненависть, гаряча, як присок, нелюдська ненависть здушує мені горло. Ох, коли б я мав у своїх руках щонебудь твердого, камінь, ніж, пляшку, маносенький осколок гранати, це б вистачило... Простягаю неспостережно руку й риюся в поросі. Ніщо...

— Страйк подох, Чупринка подох, Бог подох, ти теж незабаром подохнеш! — реве вояк. — Знесилуй свою власну маму, бандерівцю!

— — — я вб'ю тебе, задушу, розчавлю твій мавпячий мозок... Матінко Божа, подай мені бодай один-єдиний камінь...

— Ставай, собако!

Вартовий зриває з плеча рушницю й заміряється нею. З мукою підводжуся... Мати Божа, дорога Маріє, дозволить мені ще прожити, не дай померти, не тут, не тепер, пізніше, не зараз... подаруй мені ще трішки життя, дозволь дожити до години відплати... змилосярдися наді мною, Маріє...

* * *

Потойбік високих в'язничних мурів чути в регулярних відступах часу сальви машинових пістолів. Що там діється?

Чистка. Ліквідація. В ім'я державного порядку. В ім'я прогресу й мирної відбудови — в ім'я народу!.. «Хто не піддається, буде знищений» — каже Горький. Кого знищують?

Всіх в'язнів. Жінок і чоловіків, дівчат і матерів. Селян і робітників. Студентів і гімназистів. Фріців і татар. Українців і естонців. Християн і мусулман. Москалів теж...

Зігнана в табун маса в'язнів при мурах проріджується, як просіка в лісі. Приходять і забирають. Вибір не триває довго. Бо й навіщо вибирати для смерті? Немає ж малих і великих. Є тільки вороги народу. Це просто й послідовно. В усій своїй жажливості система має залізну послідовність.

Чи Аня теж є між ними?

Крізь браму без перерви проїжджають авта. З них роздаються крики поранених. Деякі співають.

»Рятунку! Брати.. Рятунку!«

В гул моторів, у крик, рев, спів уриваються короткими чергами сальви машинових пістолів...

* * *

Напухлими очима шукаю за друзями з страйкового комітету. Немає ні одного з них. З шматків розмови між конвоїрами — вояками довідуюся, що генерал Бичков дав суворий наказ за всяку ціну спіймати живими членів центрального страйкового комітету.

Не бачу Ані.

Попри нас ведуть якогось чоловіка. Його руки заковані. Властиво, це ніяка людина. Це обкипілий кров'ю, розтовчений, брудний шматок м'яса з подобою людського тіла... Але все таки я знаю його, навіть дуже добре знаю... хоч я забув його прізвище...

Знаю лише, що це мій земляк, один з великої кількості українців. На протязі десяти років він волочив кайдани, які мусів сам собі викувати, добував мідяну руду й тягав рейки, без нарікань, без мети й сенсу, як сліпий шахтарський кінь...

Аж до дня, докладно сорок ночей тому, коли його слова залунали в таборі. Він не говорив багато. Тільки кілька важких слів, притаманних бунтарям, але кожне слово відгребувало присипані скарби в душі, росло яскравим полум'ям і підносило їх вгору, як осяйний прапор. Цього ж дня з невільника зродився безіменний пророк.

»Брати, повстаньте!«

Немов оркан забушували його слова в нашому таборі. Кайдани опали, мужі піднялися й на таборових вулицях загуділи гулко й грізно їхні кроки...

Це було 15-го травня...

Цього ж дня — я ніколи його не забуду — вулиці нашого табору сповнені різнобарвних метеликів. Малі паперові прапорчики в українських, польських, німецьких, литовських, корейських барвах повівали з вікон бараків і камер в'язниці, маяли навіть на стовпах з колючими дротами. Мужчини носили на сорочках барви своєї батьківщини, жінки вплітали собі в волосся квітки, анемони й левині пащі, немов би вони прибиралися до вінця... Їхні засмалені, темні обличчя стали білими й вродливими, промінювали невгамованою людською гордістю, а їхні руки, репані й в рубцях, стали м'якими...

Чути було тільки одно-єдине слово: «Воля». Його викрикували, ним молилися, співали його, плакали цим словом...

Неймовірно сталося: ціла десятка років нелюдського приниження не змогла забрати від принижених людської гідности. Вони повстали! Вони скинули зненавиджені кайдани й віддали для цієї сміливої, неповторної дії своє єдине добро, що їм ще залишилося: своє злиденне, невірливе життя!

«Воля!»

В цьому єдиному слові, що його вигукували незліченними мовами люди, відчувається велику спільноту, спільні прагнення усіх націй і рас, як також усіх чоловіків і жінок, спільну долю принижених і визискуваних.

Це слово нищить всі перешкоди. «Воля!!!...» Це слово є основою людського роду.

Оточений важко озброєними вартовими, мовчки йде мій земляк крізь наші проріджені лави. Ми підіймаємо свої погляди від землі, глядимо на брата, дивимось на нього останній раз. Хто ще має на голові шапку зриває її поспішно. Салютують мужі, звернувши на прощання в бік брата свої очі, в яких блищать так рідко бачені мужеські сльози...

При вході на в'язничне подвір'я закутий раптом зупиняється. З його розкритих уст вибухає струмок крові. В наших ушах дзвенить його оклик: «Хай вічно живе наша свята Україна!..»

Роз'їждженими вулицями табору стогнуть авта. Накази. Завантажують в'язнів.

«Скарей! Скарей!

«Миколо, бувай здоров!..

«Малчать! — реве Солтіков.

«Швидше, швидше!..»

Солтіков зі своїми конвойними швендіються сюди й туди поміж в'язничним подвір'ям і нашими лавами. Вони оглядають в'язнів налитими кров'ю очима й вибирають жертви. Мовою режиму це називається «чистка на місці». Солтіков киває великим пальцем до в'язня в лаві й кличе: «Ходи!». Опісля палець загинається вниз і вибраний маршує туди, де жде смерть.

Частіше й частіше лунають на подвір'ї сальви. Від нашого муру до подвір'я тільки 50 метрів. Короткий шлях...

...Знову появляється Солтіков. Знову лунає його: «Ходи! Ходи!» Кивається великий палець і людина біжить на подвір'я. Лава при мурі все меншає. Сержант повертається.

— Ти Бандера! — реве він до українця.

— Ти теж... ти також... всі Бандери, всі під стіну!

Нас трьох, одного українця, сивоголового грецького жида, що безупину бурмоче в свою білу бороду молитви, і мене женуть на подвір'я. Приводять теж юнака, корейського гімназиста з Сахаліну. Він одягнений в смугасту моряцьку сорочку. Пригадую собі його, бо він залицявся до Марії, подруги Ані. Його уставляють біля мене.

Наші плечі торкаються стіни вантажного авта. Мотор заведений, гуде. Вдвож мурів стоять у п'ятиметровій віддалі конвойні вояки.

Подвір'я повне тіней, ми також тіні. Лише сержанта я бачу цілком виразно й завжди пізнаю його... Його обличчя знищене пустинним вітром, зачервонілі кривавим похміллям очі блищать хижо. Від нього одгонить потом, горілкою й передусім кров'ю. Він верещить:

— Берлін подох, Гітлер подох, Чупринка подох, Кінгір подох, всі гітлерівські агенти подошли...

Так белькоче він без перерви. Все ті самі слова. Не знає інших...
Всі гітлерівські агенти...

Що за огидне божевілля!.. Цей член ОУН стратив свою ногу під час НКВД-івської масакри у Львові, незабаром дістався до німецького концентраційного табору... братів і друзів корейця забили японці... а ось цей, останній в лаві, жид із Салонік — був у Майданку, Авшвіці, тепер у Кінгірі... А я? У місяці березні 1945 року стукнуло мені якраз чотирнадцять років, коли вояки УПА звільнили мене з в'язниці Гештапо, де я сидів, як чотирнадцятирічний закладник...

Всі агенти Гітлера!..

Українець стоїть мовчки, непорушно, як статуя з бронзи. Жид: цей склав свої руки, його уста відчиняються і замикаються, але з душі плинуть не слова молитви — »Большевицьке пранцювате собаче м'ясо!.. Хай проклятими будуть ваші матері, що породили вас на світ!..« А юнак, корець... сімнадцять років. Його безбороде, з бронзовим відтінком обличчя висить у темноті, як блідий привид. Очі зіщулені, вп'ялися в землю. Про що може він тепер думати, якщо взагалі думає? Сімнадцять років... Його серце стукотить об порвану смугасту сорочку моряка...

Несподівано розпутується пекло. Примарно освітлене вогнями подвір'я сповняють постріли й передсмертні крики. Правдоподібно, що деяким в'язням пощастило обдурити вартових на авті, яке від'їжджало з своїм вантажем, роззброїти їх і втекти. Озвірілі вояки женуться за втікачами, проклинаючи й вівкаючи, як несамовиті. Поранених, що лежать на землі, проколюють багнетами. Перед браму в'язниці заїжджає танк, дико стріляючи зі скорострільів.

— Давай назад! — гремить голос Солтікова, що підбіг до нас, — швидко на інший бік, під стіну!

»Тепер вони помстяться на нас!« — прошибає мій мозок думка.

— Обернись, швидко! — кричить до мене конвоїр. Його лице розпоре ножем і кров спливає до уст.

Чи це вже кінець? Тепер я повинен в останню мить побачити ціле своє дотеперішнє життя, я переконаний в цьому. — Але не бачу нічого. Ані обличчя моєї мами, ані волинських лісів, де я виріс, не зринає навіть личко Ані... Мозок томить жахлива порожнеча й жаль, що доведеться зараз, так без сенсу, умерти. — Бо все ж таки, це кінець, передсмертні корчі понурої епохи. Вже завтра, післязавтра будемо назавжди вільними, зійде величня ранкова заграва волі!.. Ніяка жертва не пропадає дармо. Воля приходиться до людей у червоній одежі...

Але цього світанку я вже не побачу. Думка про це швидше вб'є мене, ніж кулі.

Де ж тепер мої друзі, де Аня?.. Життя гасне, вся краса й весь бруд цього світу зникають... Не буде ніякого побачення з лісами Волині, не буде піщаних вітрів, колючих загорож, ніякого голоду й спраги, ніяких марень на грудях коханої, ніяких пісень у продимлених бараках, жодних ударів прикладами, ніякої надії, ні страху. Прийшла хвилина, коли я не маю ні журби, ані страху, ніякого спогаду... Я тільки ганчірка, що її кинули під мур...

Ми, два українці, білоголовий жид, хлопець з Сахаліну, стоїмо під муром, крізь наші мозки перелітає блискавиця й серця завмирають —
— Огонь — плі!..

Паде сальва й тинк осипається на моє обличчя. Постріли перелітають понад нашими головами. Це ще не був кінець...

Знову відзиваються машинкові пістолі. Вояки навіть не чекають на наказ. Горлаючи, вони вистрілюють свої магазинки до останнього набою. Розстріл був тільки жартом. Подвір'я в'язниці покрите тілами забитих, але чотирьох в'язнів ще раз вирвалося з рук смерти...

Почуваю себе так злиденню, як ніколи раніше. Не відчуваю ударів, якими частують нас вартові, бо мене нудить. Жид скиглить і без перерви цілує мур. Тільки мій земляк, одноногий член ОУН, стоїть випростований, без поруху, як постать з кричі.

Земля здригається від глухого вибуху. Танк біля брами в'язниці вилетів у повітря. Вони ще боряться...

— Ведіть їх до інших! — кричить хтось за мною.

Під охороною МВД-івських вояків з іншої частини відходимо з пекла.

Транспортний відділ. І ці вояки теж смердять та горланять. Півсотні рекрутів у бруднозелених шоломах, лйтенант у пілотці. Солтіков появляється несподівано й лйтенант поздоровляє його, голосно стукаючи закаблуками своїх навоскованих до полиску чобіт. Як на Невському проспекті чи в мавзолеї Леніна.

* * *

Новий наказ звучить: »До перевантажувального майдану!« Наказ якогось генерала знову відсуває нашу смерть.

Чуємо захриплий голос коменданта конвою:

— Увага! Крок вліво, крок вправо рахується втечею, конвой стрілятиме без попередження! Давай, бандерівці!

Дикий крик з засохлих горлянок. Мандруємо шляхом, на якому мучилися перед нами тисячі. Гарячий віддих палаючого табору вже не віс нам в обличчя. Кінгір залишається поза нами.

З-під наших ніг зривається піщаний пил, вдирається нам в очі й горло або снується довгими червоними пасмами понад колоною маршуючих. Ідемо дорогою невисловлених мук. Побиті, голодні, стікаючи кров'ю, жадібно смокчемо маленькі недокурки, передаємо їх мовчки сусідові. А в ушах постійно гуде нам літання гидких прокльонів коменданта конвою, рябого від віспи москаля, з наганом у руці, що закінчується: »Швидше, бандерівці!«

На сході світає. Пустиня віддихає блідавим молочним світлом. З околиць Джегаскану пливуть понад рівниною серпанки червоного піщаного пилу...

Кілька сотень босих, закривавлених ніг переорюють мерехтливий пісок пустині. Важко розгойдані в грудях серця в'язнів, моляться, як і мого: О, мій Боже, коли б ми вже дійшли!.. Напитися досхочу води, а опісля спати, спати, спати... Ти безконечна, порошна дорогого Казахстану, чи не змилосердишся над нами бодай трішки? А все таки кожний з нас знає, що він не спатиме й що до вагонів не дадуть ні краплини води —

— Давай, давай! Не приставайте! Вперед, бандерівці!..

Собаки-вовкодави оточують нашу колону.

Росіє! Вічна країно невірничих душ, немилосердна ти й диявольська!

* * *

О десятій годині прибуваємо до місця перевантаження. Розпечена до білого соняшна куля підіймається до zenіту. Ми не перші тут. По обидвох боках рейок стоїть понад тисячу людей. Між ними жінки.

Де Аня? Чи вона поранена? Чи її спімали? Згинула?

— Ти, знаєш Аню Бойко?

Втомлений порух плечима. Погляди, що тікають повз мене.

— Не знаю, земляче, нічого не відомо мені про твою Аню...

Ще сотню разів питаю: чи знаєш? Але не можу нічого довідатися. Ніхто не знає іншого, кожний зайнятий собою.

Ось ведуть до вагонів жінок. »Душимося! Води! Води!« — кричать завантажені в вагони, що стоять у соняшному жару, замкнені наглухо залізними штабами. На дворі панує 40-ступнева спека, повітря дрижить гарячими хвилями.

Коли ми, немов з наказу, кидаємося до вагонів, щоб допомогти нашим жінкам, нас відганяють лютими ударами солдатів.

Біля мене сидять навпочіпки китайці, схожі на двоногих пережувачів. Вони безперервно жувають тверді, як камінь, шкоринки хліба й грають у доміно. Гра так захопила їх, що, здається, вони не бачать, що довкола них діється. Китайці вдоволені, що не сидять більше в таборі, бо не люблять важкої роботи.

— Український, що, ми мусіла там робити теж? — питає мене один з них.

— Мало, — відповідаю. — Транспорт іде до Халмерю або Янгсерай чи Вайгача, а там самі льоди, розумієш?

— Всього розуміла, український брат, добре мій розуміла, — відповідає китаєць і на протязі маленької частинки однієї миті ковзається по його, немов вичиненій, жовтій шкурі обличчя сумна усмішка.

Опісля він грає далі, тихим голосом перекладаючи своїм друзям свої слова. Вони мовчки кивають головами, не відриваючи очей від камінчиків доміно. Китайці заспокоюються, вони не мусітимуть добувати мідяну руду.

Бо в Халмерю або Вайгачі, чи, як там вони звуться, ті гнізда поза сімдесятим північним рівнобіжником є тільки »ізнестки« — поклади вапна. Призначені для непокірних, для всіх, яких не можна перевиховати, для найбільш ворожих для держави з усіх ворожих елементів. »Ізнестки« — це звичайні табори смерті.

* * *

Кількість зігнаних в'язнів зросла до двох тисяч. Вони лежать у подертих, просякнутих кров'ю ганчірках під палаючим жаром сонця. Ніхто не говорить, не співає, кожний байдуже дивиться на постаті вояків у бруднозелених уніформах, на близький, а такий недоступний табір, сповитий хмарами диму й полум'я, на довгу смугу рейок, що веде в пекло.

Джіпом над'їжджають чотири члени СМЕРШ-у, тасмної служби армії. Їхні обличчя дуже серйозні, майже заклопотані. СМЕРШ-івці помалу й мовчки ідуть від вагона до вагона. Їхні очі оминають в'язнів. Згодом вони наказують воякам відчинити передостанній вагон число 7.

В цьому вагоні знаходяться виключно жінки, збиті великою кількістю, як тварини на заріз. Але вони не голосять, ані не кричать, коли двері відчиняються. Їхні погляди сповнені ненависти й презирства й вони з погордою глядять на чотирьох пришельців у шкуряних плащах.

— Слухайте, дівчата, — говорить врешті один з чотирьох, — маємо для вас добру новину.

Надслухуємо й помалу підводимося з землі. А чекіст говорить далі:

— Можете негайно повернутися до табору, якщо обіцяєте, що станете зараз до праці. Це указ генерала Бичкова...

Западає хвилююча мовчанка. Мій Боже, назад до табору в Кінгірі — Халмерю, Янгсерай, Вайгач не існують більше — копальні вапна, смерть знову переможена!.. А завтра? Завтра все буде іншим... Головне — пережити!

Так думають жінки. Так думаємо ми, чоловіки. Такі думки в усіх... Байдужість зникла, в'язні знову віддихають. Залишається тільки питання, чи всіх нас помилують, чи...

З вагона число 7 кричить нараз одна жінка:

— А що з нашими хлопцями?.. Чи й вони можуть повернутися до табору, якщо ми погодимося на працю? Кажіть, чекісте?

Ті, в шкуряних плащах виразно нервуються. Вони гризуть мовчки кілочки своїх цигарок й не відповідають.

Ми всі розуміємо цю німу відповідь.

І тоді раптово, немов з наказу, жінки з вагона число 7 кричать хором, аж у вухах лящить:

— Не хочемо повертатися! Не хочемо працювати! Поїдемо з нашими хлопцями! Байдуже, куди! Скажи це Бичкову! Скажи Москві!!!

Серед жінок бачу багато приятельок-подруг Ані... Чекісти зі СМЕРШ-у, мабуть, новаки, без ніякого досвіду, не знають жінок з України. Бо в іншому разі вони не завдавали б були їм таких питань. Могли теж заощадити собі поїздки джіпом...

Чекісти від'їжджають так, як і приїхали — без слова поздоровлення, опустивши очі в землю. За їхнім автот зривається велитенська хмара куряви й довго віється пустинею...

* * *

Хочу спати, але сон мене не бере. Мушу думати про Халмерю. А може там не є так зле...

Коли я п'ять років тому їхав на Сибір, люди з постоїв, де нас перевантажували, дивилися на нас із співчуттям і казали: »Кінгір, братіки? Ой, та ж це справжнє пекло!..« А все таки ми витримали і в Кінгірі.

Людина зникає до всього, а що й казати про людину в кайданах. Вона міцніша і відпорніша за всі інші створіння на цій, тричі проклятій, землі. Це незвичайно цупка й туга істота. Так, — філософую в піску біля кінгірської станції, — людина, що має незвичайно багато мозку, вміє пристосовуватися до всяких обставин — і врешті перемагає їх!

Ну, гаразд, Халмерю — це велитенське вапнякове кладовище, до того ж розташоване над льодовим морем, без ніякої можливості утечі, відрізане від континенту, вічна ніч, снігові, без ніяких бараків, 16 годин праці і так далі, і так далі... Але це ще не говорить нічого. Чим більше по-варварському примушують вас до найзлиденнішого життя, тим сильнішою є воля до повстання. Тільки в обличчі нелюдських погроз, в обличчі найглибшого приниження, яке можна собі уявити, в'язень готовий до неймовірних учинків.

Треба любити життя, тоді й приходить сила боротися за нього. Де я чув ці слова? Цілком слушно, чим сильнішою є любов життя, тим сильнішим є гін до того, щоб вивести в бій останні резерви й перемогти, навіть за ціну самого життя!.. Так було завжди, ще в часи Спартака. Так було рік тому у Воркуті і Норильську. Так було теж учора в Кінгірі. І так є сьогодні, тут на станції в казахстанській пустелі. Буде так і завтра в Халмерю, у Вайгачі, в Колимі. Чи денебудь інде. Навіть у самому пеклі.

Основним є те, що тут є маса. А маса — це сила. Головним є теж і те, що визискувані мають провідника. Такого, що не боїться, що в усьому визнається краще, всіх переважає, іде перший попереду всіх, все бачить, у всьому міцніший, справжній провідник, післаний долею, який випроваджує братів з темряви й чужини.

Ох, Боже мій, ми маємо таких провідників! Багато з них учора полягло. Але на місці одного полеглого повстануть два інші й переберуть провід над масою. Мій народ багатий на таких провідників. З лав ОУН і УПА виходять наші провідники. Бандерівці є цими мужами, що розпалюють вогонь революції на четвертій десятці років советського панування. З крові мого народу виходять мужі, що від Сахаліну по Каспійське море, від Баку по північний бігун ведуть уярмлених до наступу на Москву. Це бандерівці!

І це добре, це прекрасне, ми горді з цього, це чинить нас великими й непроминаючими.

* * *

— Льокомотива над'їжджає, говорить один із нас і всі стають.

Вона появляється на закруті й пронизливо свище. Складачем поїздів — жінка й вона складає транспорт серед сороміцьких вигуків та прокльонів.

Вартові поспішно замикають двері вагонів. Жінка киває рукою, льокомотива відповідає довгим, протяжним гудінням, гальми скриплять і поїзд помалу котиться вздовж мовчазливої маси ледей, що залишилися, вздовж проріджених лав переможених повстанців Кінгіру...

До маленьких, заготованих колючим дротом віконець вагонів попріплювались людські обличчя, бліді, немов трупи, заплакані, побиті, з широко розкритими очима й заціпненими устами. Приречені на смерть жінки й чоловіки, люди багатьох націй і рас.

Вони переїжджають помалу, закутина в пару й дим льокомотива сопе й стогне, рейки дрижать, могутні колеса крутяться по кілька разів на одному й тому самому місці. Так, поїзд задовгий і може не рушить у дорогу, радіємо в душі...

В середині останнього вагона зривається метушня, замкнені стукають до дверей і стін.

— Води, брати! Душимися! — кричать нещасні.

Чуємо їхні крики розпачу й... не рухаємося з місця... Лише плачемо. Поїзд приспішує біг, рейки дрижать однією приглушеною струною. Крізь сльози бачу ще обличчя, бачу їх крізь ґрати й колючий дріт, як визирають із вікон, жадібно хапаючи повітря, пустинне повітря Казахстану, останній раз...

Опісля транспорт зникає, перший транспорт, обкутаний великою хмарою диму й пари. Крики й стукотіння об двері й стінки вагонів завмирають, лише спів з одного вагона ще довго дзвенить в моїх вухах. »Ще не вмерла Україна...«

Це співають жінки.

* * *

А ми, ті що залишилися, маршуємо назад до табору, що вже не існує. Маршуємо на згарища бойового поля, сповненого трупів. Маршуємо шляхом мук. Ідемо серед ударів і скавчання собак-вовкодавів. Думка згасла. Намагаюся забути про все. І ніколи вже не проснутися... Немає ніякого неба, в яке можна б вірити. Поїдемо до Халмерю. Завтра або післязавтра. Чим швидше, тим краще. Чому, до чорта, я не міг поїхати першим транспортом?..

Всі мої думки вмерли. Бажання жити далі, надія на щось величне, як повторення повстання, трісли немов миляні баньки. Залишилася тільки туга за смертю...

Немає ні промінчика світла. Ані зірки. Ніякої можливості. Коли б був хтось із близьких, з яким можна б поговорити... Де друзі, де брати, де Аня?

Порив до волі росте помалу. Бо воля це така рослина, що може дозрівати тільки в темряві. Але темрява робить сліпим, слабого нечистим, а віруючого безвіриком. Темрява знищує паростки, що передчасно хотіли зацвісти, а вони ж найцінніші й найчистіші... Немає більшого жажіття, як не мати змоги пережити години волі!..

* * *

Несподівано паде наказ:

— Зупинитися!

Начальник конвою стає перед нами з наганом у руках і говорить:

— Слухайте! Сьогодні приїжджає до табору комісія з Караганди. Коли будемо переходити попри членів комісії, то щоб кожний з вас поздоровив їх! І тримати рівний крок, зрозуміли? Хто вийде з ряду, того на місці застрілять! Марш!

Цього ще бракувало... Після масакри ще й парада. Вже бачимо комісію. З лімузини виийшли різні чиновники й цікаво приглядаються нам. Блідий світланок увипуклює їхні гладкі, товсті обличчя. Генерал МВД зі своїм адьютантом, кілька цивільних у повстяних капелюхах, правдоподібно партійці. І жінка з ними. Напевно товаришка з комсомолу, як звичайно. Ніжки в криваво червоних чобітках, на плечах соболеве хутро. Мальовані уста й в очах похитливий погляд. Вона викручується в бедрах до свого сусіда, товстого майора й шепоче йому до уха щось веселого, бо він сміється.

Начальник конвою обсмикує на собі ремені, вистрибує наперед і, стукуючи закаблуками, звітує. Генерал пихато киває головою. Начальник конвою застигає на своєму місці перед комісією. Він хоче належати до них!

А ми, добрих чотири сотні безборонних, знесилених каторжників, маршуємо вулицею, наші роз'ятрені, закривавлені босі ноги місяць пустинний порох, рівчаки й горбки. Але в цю ж хвилину до нас приходить зрозуміння, що ми ж не такі безборонні, як здається. Адже у нас є зброя, сильніша за всю військову потугу — ненависть! Зненавида, нелюдська, безмежна ненависть!

Не було ніякого наказу й ніякий шептаний заклик не пробігав нашими лавами. А все таки в серцях усіх нас появилoся, немов блискавка, одно бажання...

Ледве перші п'ятірки в'язнів перейшли попри комісію, як дальші лави колони кидаються через вузький придорожний рів. Маса наших тіл, немов лявіна, змітає раптово чекістів і всі збиваються в один тісний вузол. Чекісти вертаються у піску, як хробаки, кричать і в'ються під нашими босими ногами, якими ми витанцюємо на їхніх тілах якогось несамовитого гопака. Опісля ми пускаємо в рух свої кулаки, зриваємо зненавидженим потворам уніформу з тіл, б'ємо з люттю в товсті пуза, в парфумовані пики, топчемо ногами, як божевільні. Нарешті ми знову дістали силу!

Конвойні вояки стоять на протязі хвилини, немов скам'янілі, без руху, поки можуть збагнути, що сталося. На їхніх обличчях малюється дике, безпорадне остовпіння. Цього вони аж ніяк не сподівалися, дарма що перед їхнім нападом на Кінгір їх відповідно приготовано на «брутальність» бандерівців! Врешті вони отямлюються і тоді зчиняється пекло. Клекотять кулемети, торохтять постріли рушниць, накази мішаються з лайкою і прокльонами. Біля мене падають друзі на коліна, з їхніх уст вибухає кров, придушуючи крик. Вартові стріляють у натовп в'язнів, не прицілюючись. Собаки зірвалися з припон і шматують живі тіла, як ласу добич.

Одначе, немов на сміх, наша відвага зростає, кривавий хміль стукає в наші голови, росте, дарма що кулі густіше б'ють в наші зімкнені маси. Я впиваюся боротьбою, бійкою, криком друзів, б'ю разом з ними, затративши всяку свідомість, бо мене опанувало лише одно-єдине непереможне бажання: бити... топтати... забити... знищити... мститися!..

Раптом, як відрізав ножем, сили покидають нас. Задихані падемо на землю, покриваючи своїми тілами побитих чекістів. Кривава мла, що застеляла наші очі, розвіюється, ненависть втихає. Тепер усе нам байдуже. Можуть чекісти постріляти нас тут таки, де лежимо...

Коли я відкрив очі, побачив перед собою ліс сталевих шоломів. На вулиці стоїть довга колона авт. На поле бою прибув цілий полк варткових. Перехрещуються крикливі слова наказів, понад наші голови літають кулі. Опісля перед нашими очима зринає їжак багнетів. І ми дивуємося, що маємо ще силу підвестися з землі й зійти на дорогу. Повертаємося знову в горючий табір. За нами залишаються поранені й побиті. Немає часу порухувати їх...

Знову маршуємо, оточені подвійним ланцюгом важко озброєних конвойних. На чолі колони і на її кінці їдуть авта, на їхніх дахах уставлені готові до стрілу кулемети. Ще раз нас злаmano, але в наших серцях панує тріумф! Ми ще раз показали їм, до чого здатні каторжники.

І тепер я знаю — нас не можна перемогти. І які муки та які бої ще не прийшлося б перенести, одно є певне: останній бій буде перемогою нашого прапора! Кров героїв, що сьогодні поплила в Кінгірі, принесе багате жниво, бо ніхто не вмирає за себе.

— Швидше, бандити! Не прикидайтеся втомленими! Постріляти б вас усіх, потопити у Волзі! Ми виб'ємо з вас самостійність, Кінгір не повториться більше, ви, проклятуще насіння Бандери! За кожного забитого червоноармійця поставимо до стіни одного бандерівця!... Ніхто вам не допоможе, ані Бог, ані Бандера! Швидше, бандерівські бандити!..

Лайка й погрози гримлять у наших ушах. Кричать не тільки старшини, а й кожний рядовик пащекує ненависно. Ніколи раніше я не був такий гордий з того, коли мене називали бандерівцем. Як же великим мусить бути страх чекістів перед Бандерою, якщо вони так дуже його ненавидять і не можуть нічого іншого мислити, як тільки це: Бандера винен у всьому, забийте бандерівців!

Я ніколи не бачив Бандери, не чув його, знаю тільки, що він живе десь на Заході й бореться за нашу справу. Цей муж, провідник 40-мільйонного народу, розкиненого на всі чотири сторони світу й уярмленого, але не скореного, був для мене немов би якимсь святим мітом батьківщини, коли я три роки тому довідався про нього в таборі від членів таємної організації ОУН. В цю ж годину я знаю, що Бандера насправду живе, його сильне, ніколи невтомне серце б'ється поперек усі кордони й дає нам силу, відвагу й віру. Повстання в Кінгірі було б неможливим, якщо б кожний українець не був одержимий духом Бандери. І чи це не правда, що чекістів огортає справжнє божевілля і їм здається, що в кожному українцеві, якого вони заб'ють, вони знищують Бандеру, таки його самого?

Так, Бандера живе серед нас, Бандера є в Кінгірі, Бандера є незримим командиром нашої розбитої, але певної перемоги, незламної армії! Степан Бандера є тією людиною, перед якою дрижать московські імперіялісти, Степан Бандера є полум'ям, яке спопелить до основ Москву, сьогодні чи завтра, я ще доживу до цього дня...

Я бандерівець! — як гордо це звучить! Нічого я не лякаюся на цьому світі. Ми переможемо під його прапорами. Ми бродитимемо в крові наших ворогів і моє тіло сповнене гарячого трепету радості й жадоби боротьби. Кінгір — звук фанфар революцій, і їхній могутній голос дзвенить у моїй крові...

Мюнхен, травень 1960 р.

ОРЧІ

БАГРЯНИЙ КВІТ

(Продовження, 9)

РОЗДІЛ XXVI

ЖИД

Прошло кілька хвилин, поки до Маргарити знову повернулися тривожні думки; Дегас зі своїми вояками вже наближалися до хатини «Сірого Кота».

Коли ж Маргарита повністю збагнула, що сталося хвилину тому, серце їй наповнилося дивною сумішкою радості й подиву. Все те було таке звичайне і нескладне. Шовелен і досі не міг позбутися того запаморочення, в яке його кинула злочасна пучка табаки; вона завдала йому болючішого потрясення, ніж найсильніший удар кулаком, бо він не міг ані бачити, ані говорити, ані чути, в той час, коли його хитрий противник спокійно вислизнувся з-поміж його пальців.

Блекней пішов, мабуть, щоб віднайти втікачів у хатині батька Бляншара. Правда, покищо Шовелен безсилий: сміливого змовника не спіймали Дегасові вояки. Але на всіх дорогах і стежинах бережжя чатують сильні стежі, слідкуючи безперервно за кожним чужинцем. Як далеко зайде Персі в своїй багатій одежі, щоб його зразу не помітили й не зловили?

Молода жінка суворо докоряла собі, що зразу не підійшла до свого чоловіка й не перестерегла його та не призналася йому в своєму великому до нього коханні. Аджеж він напевно потребував перестороги, бо він не знав, що Шовелен дав накази спіймати його і, може, в цю хвилину...

Ці турботливі думки Маргарити обірвали раптово брязкіт зброї перед хатою і голос Дегаса, який наказував своїм воякам зупинитися.

Тим часом Шовелен уже відзискував свідомість; напади чхання послабли й дипломат намагався випростуватись. Він з трудом підійшов до дверей в цю саме хвилину, коли Дегас постукав до них. Шовелен відчинив двері й поки секретар встиг сказати слово, дипломат процідив крізь зуби, стримуючи найбільшим зусиллям новий напад чханья:

- Високий чужинець — швидко! — Чи ніхто не бачив його?
- Де? — запитав здивовано Дегас.
- Тут! Вийшов цими дверми! П'ять хвилин тому...
- Ми нікого не бачили, громадянине! Місяць ще не зійшов і...

— І ти, мій приятелю, спізнився рівно на п'ять хвилин! — почав злісно Шовелен.

— Громадянине... я...

— Ти виконав мої накази, я знаю, але все ж таки ти прогайнував багато дорогоцінного часу. На щастя, ще нічого злого не сталося, бо в протилежному випадку ти дорого заплатив би за це, громадянине Дегасе!

Дегас збілів, бачачи, стільки ненависти й люті на обличчі свого зверхника.

— Високий чужинець... — пробелькотав він.

— Був у цій кімнаті п'ять хвилин тому й вечеряв при цьому столі. Проклятуца зухвалість! Зі зрозумілих причин, я сам один не міг його спіймати. Броґар занадто дурний, а цей клятий англієць має, здається, силу бика. Отож він висмикнувся з-перед твого носа.

— Він не може далеко зайти, громадянине, щоб його не завважили...

— Ге?

— Сотник Жютлей вислав для зміцнення стеж сорок свіжих людей. Двадцять із них зійшли на побережжя. Він ще раз запевнив мене, що береже всіх переходів без перерви й тому неможливо, щоб якийнебудь чужинець дістався на пляжу й непомітно добився до корабля.

— То й гаразд. А чи люди зорієнтовані, в чому справа?

— Вони дістали дуже докладні інструкції, а з тими, що ось прийшли, я говорив особисто. Вони повинні слідкувати — як тільки можна обережно — за кожним чужинцем, що його зустрінуть, головно за високим або згорбленим, який намагався б приховати свій зріст.

— Але в ніякому разі не можна арештувати цієї людини, — сказав жваво Шовелен. — Спійманий неправними руками, цей »Багрянний Квіт« готовий знову втекти. Треба дозволити йому дістатися до хати батька Бляншара, оточити її і там його накрити.

— Вояки знають про це, громадянине, і вони свідомі теж того, що, побачивши високого чужинця, не сміють втратити його з очей, поки двох з них не прибіжать сюди й не повідомлять тебе.

— Прекрасно, — сказав Шовелен, затираючи радісно руки.

— Маю теж інші новини для тебе, громадянине.

— Які саме?

— Якийсь англієць, вищий ніж середнього росту, довго говорив — добрих сорок п'ять хвилин тому, — з жидом, що його називають Рубін, а який мешкає недалеко звідсіля.

— Так... і що? — запитав цікаво Шовелен.

— Розмова велася весь час про коня і візок, що їх високий англієць хотів винайняти від жида на одинадцятую годину.

— Одинадцята саме минула. Де мешкає цей Рубін?

— Звідсіля кілька хвилин ходу.

— Вишли одного з своїх людей, щоб довідався, чи чужинець виїхав візком Рубіна.

— Добре, громадянине.

Деґас вийшов, щоб дати відповідні зарядження одному з вояків, що стояли перед хатою. Маргарита чула кожне слово й їй здавалося, що накази Деґаса розривають її серце.

Вона ж подолала таку довгу дорогу й прибула сюди, щоб допомогти своєму чоловікові, а довелося їй сидіти без діла й прислухуватися та приглядатися, як пастка довкола сміливого «Багряного Квіта» затягається щораз сильніше й певніше. Персі не може тепер ступити й кроку, щоб за ним не слідували очі шпигунів. Неможливість допомогти чоловікові викликала в Маргарити глибоку турботу й страх.

Врешті вона вирішила слідувати весь час за ворогом сера Персі, бо сподівалася, що коли знатиме, що діє Шовелен, зможе ще врятувати свого чоловіка.

Деґас залишився надворі, чекаючи на поворот свого вояка, а тим часом Шовелен ходив неспокійно по кімнаті, замислившись над дальшими планами. Так пройшло чимало хвилин, і амбасадор усе більш нетерпеливився. Він уже не мав довір'я ні до кого; остання витівка «Багряного Квіту» захитала Шовелену певність і віру в успішний кінець спіймання зухвалого змовника.

Врешті до кімнати ввійшов Деґас, а за ним літній уже жид, одягнений в брудний і зношений широкий плащ, блискучий від жиру на раменах. Його рижі волосся було присипане свиною, а з обох боків обличчя звисали, закручені на спосіб польських жидів, два довгі пейси; шар бруду на щоках і бороді надавав йому гидкого й відражаючого вигляду. Він тримався похило, як пристало расі людей, що завжди гнулися перед іншими, на протязі довгих віків переслідувань і приниження. Жид ішов за Деґасом повільною ходою, характеристичною для жидівських купців європейського континенту.

Шовелен, що як кожний, майже, француз, відчував до цих людей огиду, дав знак жидові затриматися від нього в відповідній віддалі. Всі троє стояли під олійною лампою, звисаючою зі стелі, тому Маргарита могла докладно бачити їхні обличчя.

— Чи це той чоловік, що про нього ти мені говорив — запитав секретаря Шовелен.

— Ні, громадянине, — відповів Деґас. — Рубіна не можна було знайти, тож треба сподіватися, що його візок забрав чужинець. Але цей чоловік, як каже, має деякі вістки, що їх він готовий сказати за певну заплату.

— Ага, — сказав Шовелен, з неохотою звертаючись до нещасливої людської істоти, що стояла перед ним.

Жид покійно стояв набоці, опершись на велике бичівно вузловатого батога. Його широкий, засмальцьований капелюх кидав

густу тінь на його обличчя, на якому було вижидання, коли »його висока ексцеленція« зволить поставити йому питання.

— Цей громадянин каже мені, — почав наказуючим тоном Шовелен, — що ти маєш якісь вістки про мого приятеля, високого англійця, з яким я хочу зустрітися. . . До лиха, не зближайся до мене, чоловіче, — крикнув він раптово, побачивши, що жид ступив крок наперед.

— Так, Ваша Ексцеленціє, — відповів, сюсюкаючи, горляним голосом жид, — Рубін Гольдштайн і я зустріли були цієї ночі, недалеко відсіля, дуже високого англійця. . .

— Ви говорили з ним?

— Ми говорили з ним, Ваша Ексцеленціє. Він хотів знати, чи ми можемо винайняти для нього коня та візок, бо він хотів поїхати дорогою до Сан Мартен, до місця, де він мав бути цієї ночі.

— Що ти йому відповів?

— Я йому нічого не відповів, — сказав жид, немов обороняючись, — Рубін Гольдштайн, цей проклятуций зрадник, цей син Беліяла. . .

— Говори коротко й до речі, — обірвав йому мову Шовелен.

— Він вийняв мені відповідь з уст, Ваша Ексцеленціє, бо коли я хотів запропонувати багатому англійцеві свого коня і візок, щоб поїхати туди, куди він вибирався, то Рубін уже перший сказав і запропонував йому свою шкапину й свій поламаний візок.

— А що зробив англієць?

— Він послухав Рубіна Гольдштайна, Ваша Ексцеленціє, за-сунув свою руку в кишеню, звідкілья дістав жменю золота й показав його тому синові Белзевула, кажучи, що все це золото буде його, якщо кінь з візком будуть готові на одинадцятую годину.

— Очевидно, що кінь і візок були приготовані на цю годину?

— Так, вони були приготовані, Ваша Ексцеленціє, але це так тільки мовиться. Шкапа Рубіна кульгала, як звичайно, й навіть не хотіла рушити з місця. Щойно після довгого часу, коли вона дістала порядну порцію буків та ударів ногами, вона вирішила потягнути візок, — відповів жид з злорадною усмішкою.

— Отже, вони таки поїхали?

— Егеж, п'ять хвилин тому. Дурнота того чужинця викликає в мене співчуття. А ще до того він англієць! Таж він повинен був знати, що коняка Рубіна не може йти.

— Але ж він не мав ніякого вибору!

— Не мав вибору? — запротестував хрипким голосом жид. — А чи я не казав Вашій Ексцеленції кільканадцять разів, що мій кінь і мій візок завезли б були його далеко вигідніше й швидше,

ніж шкапина Рубіна? Чужинець дозволив себе обманути. Якщо він поспішав, він тим більше повинен був узяти мій візок.

— Отже, ти теж маєш коня і візок?

— Очевидно, що маю, Ваша Ексцеленціє, і якщо Ваша Ексцеленція бажають поїхати. . .

— Чи ти знаєш, якою дорогою поїхали мій приятель з Рубіном?

Жид замислено подряпався по бороді. Серце Маргарити забилося так сильно, немов хотіло розірватися. Вона чула слова Шовелена, його гострий наказуючий тон і чекала відповіді, спостерігаючи обличчя жида з страхом. Вона не могла відгадати, що діється в його душі й яку він дасть відповідь, але підсвідомо відчувала, що в своїх великих, брудних руках жид тримає долю Персі.

Настала довга мовчанка, під час якої Шовелен суворо й погрозливо дивився на згорблену покірно постать жида, що стояв перед ним. Після кількох хвилин жид заклав руки в кишеню своєї блузи й з її глибини витягнув деяку кількість срібних монет. Розглянувши їх уважно, він відізвався приглушеним голосом:

— Ось це все, що дав мені високий чужинець, коли від'їздив з Рубіном, за те, щоб я мовчав і нікому не говорив нічого про нього й про те, куди він подався.

Шовелен нетерпеливо знизав плечима.

— Скільки того є? — запитав він.

— Двадцять франків, Ваша Ексцеленціє, а я завжди був чесний. . .

Не кажучи більше ні слова, Шовелен дістав з кишені кілька золотих дукатів і, побренькуючи ними в закритій жмені, запитав жида:

— Скільки золотих штук може тут бути?

Здавалося, що дипломат не хотів залякувати свого співрозмовця погрозами чи суворістю, навпаки, намагався позискати його для себе прихильністю та ласкавістю і довідатися про те, що йому треба було знати. Без сумніву, він знав, що погрожуючи жидові гільйотиною чи тортурями, він не діб'ється від нього правди, бо переляканий до смерти чоловік не промовить ні слова. Обіцянка ж нагороди розв'яже йому язик швидше, ніж батоги.

Жид захланно кинув оком на руку Шовелена, в якій були заховані гроші, й жадібно прислухався до їхнього бренькоту.

— Я сказав би, Ваша Ексцеленціє, що їх не менше п'яти штук.

— Чи вистачать вони, щоб розв'язати твій чесний язик?

— А що Ваша Ексцеленція бажають знати?

— Чи твій візок і кінь можуть завезти мене туди, де я міг би зустрітись з моїм приятелем, високим чужинцем, що виїхав з Рубіном?

— Мій кінь і мій візок можуть завезти Вашу Достойність туди, де тільки завгодно.

- До місця, що називається хатою батька Бляншара?
 — Ви вгадали, Ваша Достойносте! — відповів здивовано жид.
 — Знаєш цю місцевість?
 — Так, я знаю її, Ваша Всечесносте!
 — Яким шляхом треба туди їхати?
 — Дорогою на Сан Мартен, Ваша Ексцеленціє, а опісля треба податися стежкою аж на крутий беріг.
 — Знаєш добре дорогу? — повторив гостро Шовелен.
 — Кожний камінчик, кожний кущик трави, Ваша Ексцеленціє! — відповів спокійно жид.

Шовелен мовчки кинув гроші на землю перед жидом і цей зараз же став на коліна й почав їх збирати. Одна монета закотилася аж під піч і жид ледве віднайшов її. Шовелен ждав спокійно, поки старий жид позбирав гроші й підвівся з землі, а тоді запитав:

- Як довго потриває, поки приготуєш коня і візок?
 — Вони вже готові, Ваша Ексцеленціє.
 — Де?
 — Не дальше, як десять метрів від цих дверей. Чи Ваша Всечесність хочуть подивитися на них?
 — Не маю найменшої охоти. Але куди ти можеш завести мене?
 — Аж до хати батька Бляншара, Ваша Достойносте, а навіть далі, ніж шкапина Рубіна повезе вашого приятеля. Я певний того, що не далі, як два льє звідсіля ми наздоженемо того проклятушого Рубіна, його візок, його шкапу й високого чужинця, як вони стирчать посеред дороги, не маючи змоги рушити далі.
 — Як далеко звідсіля найближча місцевість?
 — На тій дорозі, якою поїхав англієць, найближчим є Мекельон, віддалений від нас яких два льє.
 — А чи там можна б знайти якісь засоби транспорту, якщо б довелось їхати англійцеві ще дальше?
 — Та певно, якщо він доїде до Мікельйону.
 — Очевидно.
 — Ваша Ексцеленція хочуть переконатися?

Це саме мій задум, — відповів Шовелен із найбільшим спокоем, — але не забувай про одне: якщо ти обманеш мене, то я накажу двом моїм найсильнішим воякам справити тобі таку лазню, що твоя душа назавжди покине твоє погане тіло. Але якщо ми зустрінемо мого приятеля, високого англійця, під час нашої їзди, або в хатині батька Бляншара, то ти ще дістанеш в додатку десять золотих дукатів. Погоджуєшся на це?

Жид знову задумано подряпався по бороді. Він подивився на гроші, що тримав у руці, опісля перевів погляд на свого суворого співрозмовника й на Деґаса, що мовчки весь час стояв біля нього. Після хвилини надуми жид сказав:

— Погоджуюся.

— Тож вийди і жди мене перед хатою, — відповів Шовелен, — а не забудь дотримати своєї обіцянки. Гарантую тобі, що своєї я додержу.

Жид поклонився глибоко й вийшов з кімнати, важкою повільною ходою. Шовелен був, очевидно, задоволений своєю розмовою з ним, бо він звичним рухом затер долоні, злорадно посміхаючись.

— Мої чоботи й плащ! — наказав він секретареві.

Дегас кинувся до дверей і гукнув до вояків. Незабаром один із них приніс Шовеленові його чоботи, плащ і капелюх.

Дипломат скинув рясу, під якою він носив обтяглі штани та сукняну блюзу, й почав переодягатися.

— Тим часом ти, громадянине, — сказав він до Дегаса, — збігай ще раз до сотника Жютлея, але швидко, розумієш, та скажи йому, щоб він дав тобі півтузень вояків, з якими негайно вирушай на шлях до Сан Мартена, де, як сподіваюся, наздоженеш візок жида. Я певний, що англієць подався до хати батька Бляншара. Тому наша гра закінчиться там, бо той впертий «Багряний Квіт» — не знаю, чи з надмірної сміливости, чи з своєї глупоти — намагається виконати свій примітивний план. Він пішов на зустріч з Турнеєм, Сан Жюстом та іншими зрадниками, в що я ні хвилини не сумніваюся. Ми застукаємо їх всіх, тож вони, не маючи ніякого виходу, будуть битися, як шалені. Сподіваюся, що багато наших вояків згине в цьому бою. Роялісти добре володіють шпадами, а англієць хитрий, як чорт, а сильний, як турок. У всякому разі, ми матимемо перевагу, бо нас буде п'ятьох на одного. З своїм відділом поспішай за візком дорогою на Сан Мартен, минувши Мікельсон. Англієць випередив нас і дуже можливо, що він не пристане в дорозі.

Даючи ці короткі й зв'язкі накази, Шовелен закінчив переодягання, кинув у куток рясу й надів капелюха.

— Ех, з найбільшою приємністю віддам у твої руки нашого в'язня, — засміявся він злорадно до свого секретаря і по-дружньому взяв його попід руку. — Ми ж не заб'ємо його під час битви, правда, мій старий Дегасе? Якщо не помиляюся, хатина батька Бляншара стоїть на відлюдному місці й наші вояки зможуть гарненько погратися пораненим лисом. Але добре підбери людей, приятелю Дегасе... Вибирай таких, які люблять таку забаву. Маю велику охоту бачити цього «Багряного Квіта», як він зі страху щелиться та тремтить... Га, як кажеш?.. Очевидно, перед смертю...

Після цих слів Шовелен засміявся таким жахливим сардонічним сміхом, що душа Маргарити завмерла від жаху й болю.

— Підшукай добрих хлопців, громадянине Дегасе! — повторив Шовелен, ідучи з секретарем до дверей.

РОЗДІЛ XXVII

НА СЛІДІ

Маргарита Блекней не вагалася ні хвилини. Поза хатою «Сірого Кота» завмерли останні крики й голоси. Вона чула, як Дегас давав накази своїм воякам, опісля відійшов, щоб привести підкріплення для Шовелена, бож цей побоювався, що кількість його людей замала, щоб спіймати хитрого англійця, що своєю винахідливістю був небезпечніший, ніж десятка звичайних людей.

Кілька хвилин пізніше Маргарита почула голос жида, що криком підбадьорував свою коняку рушити з місця, скрипіт коліс та торохтіння воза на вимощеній камінням вулиці.

В корчмі панувала тиша. Перелякані офіційною трибарвною шарфою Бругар і його жінка не давали знаку життя; вони зашилися десь у куток, раді, що ніхто їх не турбує, і боялися висунути носа, забувши навіть про свою звичку — прокльони.

Маргарита виждала хвилину, опісля тихенько, щоб не чинити галасу, зійшла з комірки по дряхлих східцях. Закуталася у свій плащ і вийшла з кімнати.

Ніч була темна й прислонила собою силуетку молодої жінки, яка, маючи добрий слух, впевнено йшла за возом, що котився недалеко перед нею. Маргарита сподівалася, що коли вона обережно ховатиметься в тіні ровів біля дороги, її не відкриють вояки Дегаса, ані стежі, які блукали по околиці.

Отож, вона мандрувала пішки, сама одна, щоб закінчити останній етап своєї натомливої подорожі. Їй треба було пройти дві милі аж до Мікельйону, а опісля аж до хатини батька Бляншара, очевидно, вибоїстими дорогами, але це не лякало її.

Шкапина жида не могла швидко бігти й, натужуючи свої сили, Маргарита поспішала за возом, сподіваючись, що не зіб'ється з дороги.

Шлях вів уздовж моря. З обох боків був зарослий кущами та миршавими деревами; їхнє галуззя, покрите рідким листям, шуміло на легкому вітрі, створюючи несамовите враження.

Місяць не пробивався крізь темні хмари й, використовуючи темряву та тінь дерев, Маргарита поспішно йшла краєм дороги, впевнена, що ніхто її не побачить. Все довкола неї віддихало спокоем, тільки здалеку ледве чутно віддихало слабим пошумом море.

Повітря було свіже, сповнене пахоців моря. Серед інших обставин, Маргарита, пересидівши довший час у задумливій і брудній кімнаті, була б раділа приемним запахом цієї осінньої ночі, мелянхолійним пошумом далекого моря, насолоджувалася б спокоем цієї тихої місцевини, тишею, яку тільки час від часу переривав крик розбудженої зі сну меві та віддалений скрипіт коліс; Маргарита впивалася б свіжим повітрям, безмежною да-

линою цього приморського побережжя, але сьогодні, її серце було надто наповнене великою турботою й бажанням віднайти чоловіка, який став для неї безмірно дорогим.

Її ноги ковзалися на обложених дерном схилах і вона ледве втримувалася на ногах. До того ж вона мусіла вважати, щоб не підходити надто близько до воза, хоч, з другого боку, їй треба було не втрачати цього єдиного її провідника.

Було повне безлюддя. В далечині зникли світла Кале, а на обабіч шляху не було й сліду людських осель, ні одної рибальської хатини; праворуч, на краю другого берега простягся кам'янистий пляж, об який глухо шуміло море, безперервно вдарючись хвилями. А перед нею, кожний оборот коліс дряхливого воза постійно наближав перемогу немилосердного ворога.

Маргарита томилася думкою, в якому місці цього пустинного побережжя знаходиться Персі: немає сумніву, що недалеко неї, бож минуло тільки чверть години, як він вирвався з кігтів Шовелена. Чи ж знав він, що в цьому закутку Франції чагують на нього численні шпигуни, які горять бажанням побачити його високу постать і слідувати за нею туди, де на нього безтурботно ждуть приятелі, а тоді спіймати його.

Тим часом Шовелен, розсівшись якнайвигідніше на возі, розкошувався своїми мріями. Він з задоволенням затирав руки на думку про те, що його ловецька сітка сплетена міцно і крізь неї його англійський ворог, дарма що такий хитрий, ніяк не зможе вирватися. Але тому, що час проходив, а старий жид віз помалу й дорога довжилася, у Шовелена зростало бажання якнайшвидше дістатися на місце полювання, де дичиною буде той таємничий «Багрянний Квіт».

Дипломатові здавалося, що ця небезпечна нагінка буде завершенням його цивільної слави. Спійманий на гарячому вчинку, в хвилину, коли він помагає ворогам Французької Республіки, чужинець не матиме ніякого права шукати оборони у своїх земляків. У всякому випадку, дипломат був готовий вчинити все, щоб ця оборона прийшла надто пізно.

Радіючи своїми успіхами, Шовелен ані на одну мить не турбувався тим, в яку ситуацію він поставив нещасливу жінку, що несвідомо зрадила свого чоловіка.

Жидівська коняка не поспішала. Вона дріботіла ногами крок за кроком і, щоб додати їй охоти, погонич часто підганяв її ударами довгого батога.

— Чи ще далеко до Мікельону? — питав час від часу Шовелен.

— Не дуже далеко, Ваша Всечесносте, — відповідав незмінно син Мойсея.

— А ми ще й досі не зустріли твого й мого приятеля, що застрягли на дорозі!

— Терпеливості, Ваша Ексцеленціє, вони ж випередили нас. Я бачу сліди коліс того візка, що ним поганяє той зрадник, той злодій, той син Амалекитів.

— А добре знаєш ти дорогу?

— Так добре, як те, що в кишені Вашої Дostoйної Ексцеленції є десять штук золотих дукатів, які незабаром будуть у моїй.

— Якщо я стисну руку мого приятеля, високого англійця, вони будуть твої.

— Послухайте, що це таке? — сказав раптом переляканий жид.

Серед глибокої тиші, неперериваної досі ніяким шерехом, почувся несподівано на грязькій дорозі бренькіт заліза.

— Це напевно вояки, — сказав тремтячим голосом жид.

— Ану, затримай воза, я хочу зустрітися з ними, — відповів Шовелен.

Маргарита почула теж стукіт кінських копит; якісь їздки наближалися галопом, правдоподібно з Мікельону. Зійшла на край дороги й тихесенько наблизилася до воза, що затримався.

Її серце билосся гарячково й вона тремтіла всім тілом; бож вона сподівалася, з якими вістками прибувають їздки. »Якщо побачите на вулицях, чи на пляжу якогонебудь чужинця, мусите за ним слідкувати, особливо, коли це буде висока людина або згорблена, намагаючись приховати свій ріст. Крім того, негайно вислати до мене кінного післанця з повідомленням про цю людину«. Такими були накази Шовелена. Чи ж справді вояки побачили високого чужинця і їздець, що наближається, привозить зі собою повідомлення про нього?

Маргарита підповзла обережно майже до самого воза, щоб довідатися, з якими новинами прибули їздки. Вона почула спершу слова: »Воля, рівність, братерство«, а опісля голос Шовелена, що питав:

— Які вістки?

Їздців було двох. Вони затрималися біля воза й Маргарита побачила їхні силуети, що темними плямами відбивалися на яснішому небі. Чула їхній голос, глибокі й швидкі віддихи коней, а позаду, як їй здавалося, кроки військового відділу: це наближався Дегас зі своїми людьми.

Проминула довша хвилина, на протязі якої Шовелен, мабуть, давав їздцям докази своєї ідентичности, після чого наступили питання і відповіді.

— Бачили ви чужинця? — запитав нетерпеливо дипломат.

— Ні, громадянине, ми не бачили нікого. Їдемо з-над моря, з крутого берега.

— І що ж?

— Приблизно чверть милі від Мікельону ми знайшли дерев'яну хижину, схожу на ті колиби, що їх будують рибалки на

склад свого рибацького знаряддя. Спершу нам видалося, що хатина порожня і нікого в ній немає, але коли ми ближче приглянулися до неї, побачили тоненьку смужку диму, що виходив з отвору в стіні. Я зсів з коня і підповз аж до хати. В ній не було нікого, але в кутку горів вогонь, а біля нього стояли два стільці. Ми порадилися з товаришами і вирішили, що вони заховаються із своїми кіньми, а я залишуся і буду далі спостерігати, що буде діятися в хаті.

— Гаразд, чи бачив ти щось?

— Приблизно півгодини пізніше я почув голос і рівночасно на березі появилася двоє людей. Маю враження, що вони надійшли шляхом з Ліль. Один з них — молодий, другий — літній. Говорили притишеним голосом і я не міг чути змісту їхньої розмови.

Один був молодий, другий старий! Серце Маргарити стиснулося болем, коли вона почула слова вояка: чи ж не був молодий її братом Армандом? А літній чоловік графом де Турнеєм? Два втікачі, які несвідомо послужили за приманку в пастці для спіймання їхнього рятівника?

— Обидва чоловіки ввійшли опісля до хатини, — продовжував свою розповідь вояк, під веселий сміх Шовелена, — а я знову підповз під стіну. Хата має грубі стіни, тому я почув тільки уривки їхньої розмови.

— Так? Далі, що ти почув?

— Старший запитав молодшого, чи він певний, що ця хатина є місцем зустрічі. — «Очевидно, відповів молодий, ми не помилилися». При світлі вогню він показав старому папір, що його вийняв з кишені. — «Ось плян, сказав він, що його він дав мені у Лондоні, як я виїжджав. Мусимо триматися цього пляну й докладно виконати його вказівки. Ось тут дорога, якою ми йшли, погляньте-но... тут роздоріжжя... в цьому місці ми перейшли шлях зі Сан Мартена... а тут стежина, що завела нас сюди над берег».

Однак, правдоподібно, що я нехотячи наробив шуму, бо молодий підійшов до дверей й тривожно розглянувся. Коли ж він вернувся до свого супутника, вони говорили між собою так тихо, що я вже не почув ні одного слова.

— І що далі?

— Нас усіх було шістьох людей стежі на тому відтинку шляху. Тож ми порадилися спільно й вирішили, що чотирьох залишиться пильнувати хатину, а двох нас поїде негайно напроти вас і повідомить вас про те, що сталося.

— Ви справді не бачили високого чужинця?

— Ні, громадянине.

— А якщо твої товариші побачать його, що вони зроблять?

— Вони не спустять його з очей, а якщо б він намагався втекти або сісти на корабель, оточать його й пострілом дадуть

знак іншим стежам, щоб прийшли з допомогою. У всякому разі вони не випустять англійця.

— Ах, я не хотів би, щоб його поранили... принаймні, щоб не важко, — відповів Шовелен. — Але ви зробили, як могли найкраще. Коли б лише я не запізнився...

— Ми зустріли теж стежу, яка пильнує цієї дороги на протязі багатьох годин.

— І що?

— Вони теж не бачили чужинця.

— Так, він певно випередив цю стежу, бо іде візком... Ну, гаразд, немає ні хвилини зайвого часу. Як далеко ця хатина?

— Буде з дві милі, громадянине.

— Можеш її віднайти, зразу, без довгого шукання?

— Навіть не сумніваюся в цьому, громадянине.

— А стежку, що веде на берег? Навіть у темряві?

— Ніч не дуже темна, громадянине, я переконаний, що віднайду дорогу, — запевнив енергійно вояк.

— Тож іди попереду нас, а коня віддай своєму товаришеві, хай заведе його до Кале. Не віддаляйся надто від воза, а жидові скажи, щоб їхав прямо, не зупиняючись. Чверть милі перед стежкою ти затримаєшся і зачекаєш нас.

Під час розмови Шовелена з вояком наблизився відділ Дегаса й Маргарита почула їхні кроки у віддалі сто метрів. Їй видалося нерозважним залишатися довше в такій близькості ворога й вона хотіла відійти нишком, але не могла. Сили покинули її, її серце, нерви, мозок не працювали, приголомшені жахливою вісткою.

Не було ж ніякої надії. Дві милі звідсіля утікачі ждали на свого рятівника. Він був у дорозі до них, десь на цьому опущеному шляху й очевидно, що спішив з порятунком. А тим часом ловецька сітка довкола нього затягається все вужче, два тузені вояків під проводом людини, ненависть якої така велика, як її діявольська хитрість, оточують малу групуку утікачів і їхнього керівника. Всіх їх зловлять. Дотримуючи свого слова, Шовелен поверне їй брата, але її чоловік, Персі, попадеться в руки кривавого, немилосердного ворога, який не знатиме пощади.

Маргарита почула, як вояк давав накази жидові, опісля вона перемогла свою слабкість і тихенько відійшла набік, аж до придорожного рова, де заховалася за якимись кущами. В цю хвилину надійшов з вояками Дегас.

Вояки жваво усталилися поза возом і вирушили за ним у дальшу дорогу. Маргарита перечекала ще деякий час, опісля пішла обережно їм услід.

(Далі буде)

3 НОВИХ ВИДАНЬ

НОВИЙ ТВІР ПРО ГЕТЬМАНА МАЗЕПУ

Павло Савчук: «ГЕТЬМАН МАЗЕПА», історична поема, видання Об'єднаного Комітету м. Нью-Йорку, 1959, стор. 158.

З причини московського поневолення українська література не дуже багата на мазепинську тематику. Серед прозових творів є лише два, присвячені Мазепі: відома трилогія Богдана Лепкого і, мабуть, вартісніший, «Великий гетьман» Федора Дудка. Українська поезія може похвалитися багатьма віршами про Мазепу й незакінченою поемою Володимира Сосюри. Проте досі не було більшого поетичного твору про гетьмана, чие ім'я стало символом боротьби за незалежність України. Савчукова історична поема — перша спроба в галузі епічного зображення Мазепи і через це заслуговує на якнайприхильніше ставлення до неї.

Поема складається з 16 пісень, прологу та епілогу. Перша пісня — загальний, не вільний від публіцистичного насвітлення, перегляд того періоду української історії, протягом якого Україна остаточно опинилася в лабетах Москви. Дальші розділи — в оповідному пляні, з дуже частими відступами в ділянку історіософії й т. п. Мова йде про події напередодні полтавської битви й про поразку в ній. Крім самого Мазепи, беруть участь цар Петро й король Карло.

Ідеологічно автор дає правильне розуміння дбси Мазепи. Гетьман виступає як великий патріот, борець за самостійність своєї країни, любитель і меценат мистецтва.

Хоч поема не має композиційної чіткості, у ній є багато пластичних епізодів та окремих образів, що дають розгорнену уяву. Іноді автори вдається одним рядком

намалювати добру картину: «очима блимав, як сова» (стор. 92).

Загально кажучи, П. Савчук добре орудує літературною мовою. Цим він набагато перевищує інших українських авторів західніх земель. Але з наголосами і в нього не завжди добре: заради ритму трапляється неправильне або, щонайменше, сумнівне наголошування, при чому таке, якого легко уникнути, переставивши слова. Так, замість «Злітають чайки з комишів» краще сказати «Чайки злітають з комишів». Колись уживали «чайки» в називному множини, а тепер норми літературної мови вимагають лише «чайки», щоб відрізнити це слово від родового однини: «чайки». Вислів «Обидва були хижі гідри» (стор. 10) легко замінити на «Булі обидва хижі гідри» — і з наголосами все буде в порядку. Відповідно: «родились бунти» (стор. 10) — на «бунті родились». Не можна ні в якому разі вживати таке наголошування: «Як цар князя сміхом зневажив» (78), бо це зовсім суперечить законам української мови. Треба «князя сміхом цар зневажив». Трапляється брак чергування «і» з «о», цієї специфічної особливості фонетики української мови: «Тризуб міці віковий» (107) — треба «моці», бо «міць — моці» мусить чергуватися так само, як «сіль — соли».

Не зважаючи на згадані вище та інші недоліки, яких легко позбутися, Савчукова поема все ж таки виконає своє призначення: масовий читач прийме її з приємністю й користю.

Автор багатьох збірок поезій і п'єс, П. Савчук збагатив українську літературу новим твором, що говорить сам за себе.

Яр СЛАВУТИЧ

НЕ ЦЕЙ КЛІМАТ!

Олег Лисяк: ЛЮДИ ТАКІ, ЯК МИ, повість, накладом В-ва «Гомін України», Торонто, Канада, 1960; обкладинка М. Левицького, авторский портрет П. Андрусіва, стор. 340.

Прочитавши книжку О. Лисяка «Люди такі, як ми», читач відчуває якусь зніяковілість, тільки згодом, проаналізувавши книжку з усіх боків, приходить до деяких висновків, на жаль, не дуже радісних.

О. Лисяк, якого знаємо як інтелегентного репортера, не дивлячись на те, що він трохи зачасто описує їзду автом (чи не модерніше було б — літаком?), — має, не без підстав, амбіції стати письменником. Амбіції чесні, похвальні й зовсім нормальні, бо майже всі письменники пробують своїх сил спершу в журналістиці, або виконують журналістичну професію поруч із письменницькою. Однак в такому поєднанні двох ділянок творчості прихована й небезпека: стиль журналіста може набрати епічності і «філософськості», що зайве в газеті, або ж навпаки, стиль письменника — легкості газетних статей, заступаючи важкі до передавання внутрішні переживання героїв ефектними сценами та блискотливою поверховістю.

І саме в таку небезпечну засідку попався О. Лисяк. «Люди такі, як ми» — це, властиво, великий репортаж, у якому деякі розділи, списані автором із побаченого чи пережитого, зовсім удалі. Натомість інші, які треба вигадати — свідчать про брак інтуїції. Вони створюють враження якоїсь нещирости, штучности, що напевно не було наміром автора.

Цей закид авторові — немало-важний, але читач іншого виходу не має, бо коли б хотів підписатися під думками автора, то мусів би поставитися несумлінно до людей підпільної України, до револю-

ціонерів ОУН і бійців УПА. Щоправда, є й інший вихід із цієї клопітливої ситуації, та він не менш неприємний: сконстатувати, що О. Лисяк не зумів дати собі ради з обраним сюжетом твору...

У чому ж річ? Перейдім коротенько зміст і форму твору.

Вірний своїй манері в репортажах, О. Лисяк починає і кінчає свій твір... їздою автом. Напочатку один з персонажів приїжджає з роботи в якомусь американському місті та влаштовує прийняття (з випивкою, очевидно!) для своїх знайомих, — може, колишніх театральних акторів, — щоб прочитати їм п'єсу «Люди такі, як ми». Прикінці цей самий персонаж, після прочитання «п'єси», везе своїх синів до вакаційного табору. Все, що діється посередині, це — «п'єса».

Дія «п'єси» проходить спочатку у Львові, в помешканні Курганських. Там готують прийняття (знову ж із випивкою!) на наказ «гори», бо має прибути важливий підпільник, якого треба сконтактувати з кимось, хто прийде точно о 9-й год. увечері. Прибулого, Мариняка, перевіряє Оксана Курганська, яка, хоч і не належить до Організації, знає «кличку» й «виручає» свого нареченого Ореста Гладія. Оксана має лиш 18 років, але вже говорить так: «Ах, як я маю цього всього вже досить!... Усіх цих ваших сходинок, знаків, тасмиць, гасел, кличок, пакетів, бібули, бэфонів, револьверів, ліків... Цього вічного настороження, безупинного героїства... цієї шарпанини... Доки ще цього всього буде?»

Читаючи це, читач починає сумніватися: невже 18-тирічна дівчина так утомилася «цим усім»? Невже реакція молоді дівчини на жажливі вбивства батька і брата не могла проявитися нічим іншим, а лиш нудьгою і втомою? І невже

молодій дівчині, яка має «всього досить», не належить і до Організації, можна доручити організаційну кличку й завдання перевірити незнайому людину-підпільника?

Але цього ще мало. «Гора» наказує, щоб при тій організаційній зустрічі було прийняття для... сторонніх людей. Так, мовляв, вигідно для «конспірації». Отож з'являється «тета» Катря з відзнакою УГА, редактор Волянський, з яким Орест познайомився на «культурних прийняттях» з гестапівцями (при чому автор зовсім не обґрунтував потреби таких «походеньок» і впливок донестами), Рута Гайдай — щось наче українська Пансіонарія, яка займає високе становище в Організації і критикує «гору», а з домашніх — Оксана, старенький дідусь Ієронім та Ігор, брат Оксани, Орест Гладій і прибулий Сяхо Мариняк. Останньому, для якого це прийняття було влаштоване з міркувань «конспіративних», воно (прийняття) так «допомогло», що його зразу всі пізнають як футбольного гравця з «Погоні» й «Остбану».

Товариство їсть і попиває, а новоприбулий, Мариняк, що має виконати якесь важливе «мокре» діло, в тому ж товаристві чекає 9-ої години. Але десь біля год. 8-ої аж четверо присутніх кудись відходить, щоб вернутися на 9-ту. Першим вийшов Ігор ніби на «рантку», за ним — редактор Волянський за коньяком, далі — прибулий Мариняк, щоб «оглянути околицю для втечі», а врешті — «тета» Катря (що підслухала розмову Ореста з Сяхом) до телефону...

Очевидно, що після такої старанної авторової підготовки, на хату мусіло наскочити гестапо і заарештувати всіх, крім Мариняка, що втік тією дорогою, яку вибрав собі наперед. При тому зв'язковим, що прибув точно о 9-й годині, виявився не хто інший, а юнак Ігор Курганський, брат Окса-

ни, який уже давно познайомився з Мариняком у власній хаті й не мав жодної потреби виходити на «рантку», щоб вернутися з недоречним для сторонніх людей запитанням: «Хто з панів іде до Білгородці?»

Ось так «драматично» починається «п'єса» О. Лисяка. Далі йдуть описи побоїв і катувань у гестапівській тюрмі тим самим німцем, з яким Орест і Волянський випивали, а ще далі — концтабір, бравурний наскок Мариняка і врятування Ореста разом із французом Жакіяром.

В другій частині п'єси майже всі ці персонажі опинюються в УПА. Мариняк стає сотником, Орест Гладій залишається у своїй ролі небережного підпільника, Рута-Пансіонарія займається розвідкою на два боки, а Волянському доручають вести підпільну радіостанцію. Всі вони й далі не знають, хто їх «всипав» у Львові, а що найцікавіше — вони зовсім не інтересуються цією зрадою у власних рядах. Редактора Волянського, який того критичного вечора «виміняв» коньяк за щось ближче неокреслене, навіть не переслухують, а змістя призначають на відповідальну роботу! Їх зовсім не дивують докладні інформації Рути Гайдай про большевицькі потягнення, тільки в Мариняка родяться якісь «передчуття»...

Зате на еміграції знають усе і висилають Оксану (вивезену після арештування німцями до Німеччини) кур'єром в Україну (вже по закінченні війни) перестерегти упівців перед «товаришкою Дибик». Оксана дістається до краю, віднаходить Ореста, але вже запізно. Їх оточують москалі, чоловіки гинуть, а жінки опинюються в Караганді. Тут, між умираючою «тегою» Катрею, Рутою («товаришкою Дибик») і Оксаною ведуться розмови, які хоч і порушують питання «зради», але тільки загальниково і з великою поблажливістю до «людських

слабостей», бо ж усе на світі «релятивне» й не знати, «хто зрадник, а хто герой»...

Ось так у загальному виглядає «п'еса» О. Лисяка. Щоправда, є ще «Ніч у Люськи Робак», куди попав Мариняк, тікаючи, підхмелений, від Курганських, є ще описи «культурних прийнят» з гестапівцями та інші «ліричні вставки», які зовсім зайво розтягають фавбу. Є ще чимало авторової уваги, присвяченої французів в УПА та кілька фраз французькою мовою, що дає підставу З. Тарнавському написати в «Післяслові»: «Стиль Лисяка його власний (?), легкий і злегка закраплений гальскістю (?) вислову»...

Автор наприкінці своєї книжки написав: «Постаті і дії, описані в цій повісті, видумані. Їх подібність з будь-якими постатями зовсім випадкова».

Справді, автор може бути спокійний за «подібність» його статей. Вони не так «видумані», як надумані й штучні, тож важко знайти для них «відповідників» у житті. Та й клімат у нього не той! Коли б О. Лисяк прочитав був, напр., таку скромну книжку як «Люди підпілля», то зачерпнув би звідтіля не тільки «постаті й дії», а й цей ідейний і морально-здоровий клімат, у якому живуть і діють українські люди підпілля. Вчитуючись у ці, прості, без прикрас, без «драматичних сцен», без поетичних мот та інших дешевих ефектів, рядки — можна вчитати в них правдивий ідейно-моральний «клімат», що є рушієм нашої визвольної боротьби і великого героїства української молоді.

І коли З. Тарнавський твердить, що «автор знає добре, просто з автопсії, атмосферу, в якій живуть люди, що він їх вибрав на персонажів своєї книжки», — то він має слушність тільки наполовину. Бо коли Лисякові це саяк-так вдалося

такі постаті як Сяхо Мариняк із своїм перетворенням із поляка на українця, чи редактор Волянський з «реляціями» й випивками, чи навіть Люся Робак із двозначною спекуляцією, — то, напр., «старий підпільник» Орест Гладій вийшов у нього не то «бонвіваном», що весь час або ходить на прийняття, або їх влаштовує з «конспіративних міркувань», не то безвідповідальним ляком, що організує театральні спектаклі при організаційних зв'язках, виручає себе сторонніми людьми в організаційних справах. Так само не вдалася йому й «звужжена» Оксана, хоч і зробив він з неї, під кінець, героїню, але теж не втерпів, щоб не наділити її якимсь, несмачно-двозначним «додатком до слави жінки-героїні». Зрадлива роля Руги Гайдай у підпіллі не знайшла в автора ні належних висновків, ці ясно-го окреслення порушеного питання, «хто зрадник, а хто герой».

Та хіба найкраще ілюструє Лисякових героїв обкладинка М. Левицького. Ці «вигарнені», реалістичні обличчя — це і є ті люди, яких вивів автор у своїй «п'есі», але вони не з того середовища, яке він хотів змалювати! Бо людей підпілля не треба шукати серед випивок і картярської гри, ні навіть на «культурних прийняттях» з гестапівцями, а в тиші саїтних кімнат, на праці над собою, на вишколі, на палких дискусіях, на мандрівках, серед природи, в боротьбі з ворогом на життя і смерть, і, у важких хвилинах життя, на молитві... (гл. С. Мечник: «Під трьома окупантами»). Мешканці Львова прекрасно вміли розпізнавати наших революціонерів саме за їхнім стилем життя, поведінки, зацікавленень, моральних вартостей і навіть зовнішнього вигляду. Дивно, що львов'янин О. Лисяк — цього не збагнув!

Софія НАУМОВИЧ

ВАРТИСНА ПРАЦЯ

О. Оглоблин: ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА ТА ЙОГО ДОБА. Праці Історично-філософської секції. Записки НТШ, том 170, Нью-Йорк-Париж-Торонто. Вид. ООЧСУ-Ліги Визволення України, Нью-Йорк, 1960, стор. 406. Мовна редакція В. Давиденка, обкладинка і заставки М. Бутовича.

У 250-тіліття смерті великого гетьмана Івана Мазепи появилася дуже цінна і гарно оформлена книжка проф. О. Оглоблина, що заслуговує особливої уваги.

Наша генерація, що живе в час тотальної окупації України Московою, має, між іншим, і своє «щастя в нещасті». На еміграції маємо визначних авторів, з великим знанням і культурою, маємо вчених, людей глибокої ерудиції і наукової незалежності. Серед буднів, що всмоктують у себе життя нашої еміграції, ті люди є силою нашої духовності, яка консервує, передає і помножує українську культуру, науку та особливості українства на майбутнє.

Є це переважно люди, що пережили дві світові війни, а частинно і пекло московсько-комуністичного поневолення. Вони пережили терор, національне пониження, ламання характерів, словом — жорстоке нищення діячів української культури й науки. Тепер в умовах вільного світу й свобідного висло-ву вільної думки, ці носії української науки й культури передають нам у своїх творах свій досвід із важких років і свої висновки з минулого. І так пізнаємо, що для людини існує щось незнищенне, світле й шляхетне, щось, що не піддається жодному теророві, жодним смертельним загрозам, жодним приманам матеріяльного добробуту. В працях наших істориків знаходимо не тільки «сухе» знання, а теж ідеї і думки, які є ключем до зро-

зуміння доби, в якій живемо, та примушують нас думати.

Коли йде про добу Мазепи, то автор згаданої праці, проф. О. Оглоблин, є одним з небагатьох наших учених, які присвятили цій добі довгі роки студій і дослідів. Тому в його творі відчувається примат політичного погляду, а поряд із тим віддзеркалені й інші ділянки державного життя, як господарство, культура тощо, але завжди відповідно до їх значення в мазепинській добі.

На початку свого твору, в передмові, проф. О. Оглоблин пише:

«Нема найменшого сумніву, що гетьман Іван Мазепа був відданий ідеї української державности і — тим самим — ідеї соборности України. Ці ідеї він одідичив по своїх українських предках; він дістав їх на спадщину від своїх попередників — українських гетьманів, від Хмельницького до Самойловича. Ці ідеї були провідними для нього в його державно-політичній і культурній діяльності — і їх заповів він майбутнім українським поколінням».

Це і є кредо, есенція, твору проф. О. Оглоблина. Не можна й подумати, щоб людина високої ієрархії, визначного роду й високої культури могла вдоволитися ролею підвладного, слухняного васала; вона мусить звільнитися з-під чужої «опіки», так як поступив і Мазепа, скориставши з більш сприятливих умов.

Проф. О. Оглоблин пише: «Так зване «московфільство» Мазепи в перший період його гетьманування було лише одним із двох торів його загальної політики, так само як розрив з Московою походив не з якоїсь вродженої ворожості до неї, а з глибокої відданости інтересам України, кінець-кінцем з

любови до своєї власної батьківщини».

Гетьман І. Мазепа відкидав усі особисті емоції і на перше місце ставив свою основну мету: об'єднання України і її свободу.

У творі проф. О. Оглоблина читаємо: «Все, що в силах була зробити людина на його місці, він — серед дуже несприятливих обставин — зробив».

«Але чи вдалося Москві — бай-дуже, білій чи червоній — подолати Мазепу, як ідейного речника українства? Ні, не вдалося. Ні знищити, ні здолати!... І саме тому Москва й досі, з непослабним завзяттям і неугаслою ненавистю веде боротьбу проти імення і символу Мазепи — боротьбу, якої вона ніколи виграти не може».

Книга О. Оглоблина — це монографічний нарис Мазепинської доби і на її тлі автор видвигнув постать творця «Мазепинського ренесансу», як людину і геніяльного будівничого українського державного життя.

Десять розділів твору — це етапи дії гетьмана і біографічні дані його життя. Осібні розділи присвячені спеціальним питанням, як, напр., питання зовнішньої і внутрішньої політики, питання повстань проти гетьмана тощо. При кінці розділів находимо численні примітки незвичайно цікавого змісту, в яких автор трактує докладніше поставлені проблеми, з'ясовує інші погляди, подає подробиці, біографічні дані про мазепинців і т. п.

Україна мазепинських часів наїшла між трьома силами: Польщею, Туреччиною і Москвою, а разом із тим шарпали Україну різні, дуже часто протилежні політичні концепції. Вибір найдоцільнішого шляху до державної незалежності — був нелегкий. Вислідом були взаємні ворожнечі всередині українського національного організму, повстання (Петрика проти Мазепи), невдоволення з гетьманської політики, зрізничкування господар-

ських інтересів різних суспільних верств, і, врешті, і впливи сторонніх сил, зацікавлених у послабленні України.

Читаючи трагічні сторінки тих часів, Мазепа виростає перед нами просто в якусь надлюдську постать; він же в найважчих обставинах піклується й про культуру нації, й про її освіту, архітектуру й промисловість.

Проф. О. Оглоблин не приховав перед нами негативних сторінок тогочасної ситуації. І саме тому тим більш яскраво виступає постать великого гетьмана. Так і закінчує автор свій твір словами з Горація:

«Незламного мужа з могутнім гартом духу не захитає в чесній постанові ні рев юрби, що кличе до гріха, ні грізний погляд лютого тирана. Нехай лютує буревій на морі, нехай рокочуть громи докруги, нехай увесь валиться світ — він без тривоги впаде серед звалищ».

В 1942 році я мав нагоду познайомитися з проф. О. Оглоблиним у Львові. Хоч воєнні часи не сприяли далекій від дійсності тематиці, ми провели чимало розмов на історичні теми. Поза численними порадами, які дав мені проф. Оглоблин до моєї праці «Бої Хмельницького», мав я нагоду почути чимало думок про гетьмана Мазепу. Тоді я мав у руках унікат — працю проф. Оглоблина про Мазепу, друковану на переломі двадцятих-тридцятих років, але не дозволену в продажі. Твір професора розіслали тільки довіреним особам, як зразок протимосковської діяльності українських учених.

Нині перед нами найновіша праця проф. Оглоблина, вислід багатьох думок, ідей, довголітньої наукової праці. До скарбниці української культури він склав дозрілий овоч свого дослідницького й творчого духу, твір, який залишить свій непроминальний слід.

Юрій ТИС-КРОХМАЛЮК

3 ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ**Деякі завваження до наших англомовних видань**

Друкарське оформлення книжки, призначеної для англосаксів і американців. Англосакси не люблять нічого другосортного, нижчої якості. Вони — навіть неможливі — волять заплатити більше, але дістати перший сорт, найвищу якість. У них, майже на всіх товарах, гарантується продавцем якість. В Америці таке наставлення — на думку європейців — переходить межі звичайного глузду, бо поширюється і на зовнішній вигляд товару, на його упаковку. Упакуйте неохайно, бідно, і не продасте свій товар, а опакуйте той самий товар пишно, багато, що приваблює зір — продасте. Щодо цього психологічного наставлення, то американці немов діти.

Це психологічне наставлення до зовнішнього показового поширюється і на журнали та книжки. Все життя американців унапрямується рекламою (дитиною конкуренції), тому люксові чи бездоганні з зовнішнього вигляду видання є щоденною річчю в Америці. І звиклі до першокласних (друкарським оформленням) видань, американці не беруть до рук неохайно, бідно виданих книжок. Свої рекламні видаєчки американські бізнесмени видають люксово, бо досвід навчив їх, що різниця в коштах люксового і звичайного видання повернеться їм з відсотками. А вони вмюють рахувати.

Це наставлення до зовнішнього вигляду питоме не лише звичайним, пересічним американцям, людам юрби. Воно виникає ще з дитинства й розвивається в юнацтві, в молодих роках, і переходить у звичку дорослої людини, не виключаючи й сенаторів.

У нас кажуть: «За одержкою зустрічають, а за розумом випроваджують». Так, лише американець не має просто часу починати розмову з жебраком, щоб дізнатися, чи він часом не є великим мудрецем. Неохайний, бідний вигляд книжки сугерує йому, вже на перший погляд, і неохайний, бідний її зміст. І він, кинувши відчипного долара, викидає книжку до коша на сміття, не читаючи її.

Зовнішній вигляд наших чужомовних видань мусить бути щонайменш на рівні американських. Це перший закон нашої пропаганди серед чужинців. Наші видавці мусять зрозуміти, що видавати бідно, неохайно, навіть фінансово не оплачується. Тут рішає якість, а не кількість. Партацьке друкарське оформлення книжки — це зразок, як не сміємо видавати, щоб англосакси і американці не ставилися до нас взагалі, себто і в усіх інших справах, як до партачів, нездар.

Внутрішнє оформлення — мова. Кожна культурна нація має свою, лише їй питому і відмінну від інших націй, психологію, а з неї і відмінні способи сприймання думок ззовні. Кожна нація думає «посвоєму», і тому національні мови різняться не лише лексикою та синтаксою, а й тим, що називається — досить невиразним терміном — «дух мови». І англійська мова в Америці «духом» інша, ніж в Англії. Пригляньмося ближче до «американської» мови.

Характер американської колонізації, вже з перших її днів, висунув на домінуючий у житті чинник — час, швидкість. Швидкість — це альфа і омега американсько-

го життя раніш, тепер стала просто манією. Стала вирішальним чинником успіху, перемоги, конкуренції. Нема на світі нації, яка цінить час так високо, як американська. В кабінетах американських директорів на стіні (перед очима відвідувачів) висять таблиці: «Час — це гроші», «Хто краде час — той найгірший злодій, бо все можна повернути, крім минулої хвилини». Сучасна ж доба ракетних літаків ще більш прискорила темпо життя американців, включно з життям духовним, отже і думанням та читанням. А до цього додайте ще й загальну духову плебеїзацію американців (та не тільки їх!), плебеїзацію, яка все спрощує, схематизує. Звідси походить і неймовірна пропагандивна сила кличів в Америці. Все життя американців керується реклямою. А короткий, ясний, імперативний клич — це ж сконцентрована, сконденсована до крайности, ціла ідея, ціле уявлення.

Як знаємо, в англійській мові переважають короткі слова, а тепер скорочують уже й цілі речення. У школах участь дітей читати не слово по слові, а ціле речення нараз. А щоб це уможливити, речення має бути настільки коротке, щоб умістилося в полі зору, щоб око могло бачити всю довжину речення. В Америці є журнали, в яких на початку кожної статті зазначено, скільки хвилин треба на її прочитання. У школах журналістики студентів вправляють насамперед у стислості вислову. Наприклад, дають годину часу на написання статті. По кількох днях повертають цю статтю студентові з вимогою скоротити її вдвічі, без утрати повноти теми і її виразності. Знову ж по кількох днях повертають цю, вже скорочену, статтю з вимогою скоротити її ще наполовину. Ця справа — дуже важке завдання. Спробуйте й переконастесь. А якби якась сила примусила наших журналістів робити таке подвійне і потрібне скорочу-

вання їхніх статей, то це був би тисячомілевий не крок, а скок на шляху розвитку й нашої мови і нашої журналістики, разом із пресою. Балакунам нема місця в теперішньому світі, і за «воду» в статтях читач не хоче платити.

Стислість і яскравість вислову — це імператив «американської» мови. Секретарка, яка не вмє писати коротких і рівночасно вичерпуючих тему листів — праці не знайде. Довгі листи бізнесмен кладе під спід купи одержаних листів, відкладає відповідь.

Повторення здовжує статтю чи книжку. Та психологи — фахівці техніки пропаганди вважають повторення потрібним, лише вчать, що те повторення мусить виглядати не повторенням, а ніби новою думкою, себто — повторення треба подавати кожного разу в іншій формі.

Надто велике скорочення «висушує» статтю чи книжку, і тому американці — оживляють їх всілякими, скажу просто, трюками. Особливо любуються в метафорах. Навіть в наукових працях американець намагається «оживити» свою мову. І справді — їх стисло наукові праці легко й приємно читати. А наші деякі «превчені вчені» — скалічені чужими школами — переконані, що єдино відповідним, для їхньої «наукової гідности», є «науковий стиль». (Пригадайте погляд наших науковців XV-XVII стол. на «високий» і «мужицький» стилі). В дійсності цей їхній «науковий» стиль переважно — граматично і стилістично — неграмотне, хаотичне накопичення слів і речень, щоб читач подивляв, який-то мудрий той «професор».

Виявляється це в довжелезних реченнях — часом на цілу півсторінку, — в яких тягнеться без перерви ряд (часом десять і більше) слів родового відмінка, що зовсім неприродне для української мови. Або на півсторінці тягнеться така велика кількість і в такому порядку підрядних речень, що втрача-

ється зв'язок із головним, втрачається логічний і схематичний зв'язок поміж підрядними реченнями, а в голові читача постає суматоха.

Українська мова надзвичайно гнучка, багату на граматичні та синтаксичні форми, і нема такої наукової абстрактної думки, яку не можна б висловити українською мовою виразно, ясно, точно й коротко. Академіки О. Курило, О. Синявський та інші подають у своїх книжках приклади, як можна подати ясно, точно й легкозрозуміло «перескомпліковане» речення. А в перекладах з нашої на чужі мови це має не абияке значення. Партачі перекладчики можуть звінечити, до невпізнання оригіналу, цілий твір, не згадуючи вже про пристосування до «духу» тої мови, на яку перекладається.

Божевільно швидке темпо американського життя, у сполучі з плебеїзацією думки, привело до того, що американець не думає, навіть не хоче думати. Все необхідне для життя він може купити в крамниці вже готове до вжитку: від авта до картоплі (звареної, спорощкованої). Так само американець воліє і вже «зварену», готову думку, яку може проковтнути без витрати часу на думання. Е. Дімонт пише, що 90% американської інтелігенції не думає, а лише повторяє думки тих 10%, що думають за них. Це знають фахівці від пропаганди і дають американцям «зварену» (за приписом їх хлібодавців) думку. До техніки того «варення», приготування думки — крім уже згаданого вгорі, — належить ще **наголос**. Наголос (товстий друк) звертає увагу читача на важливіше слово чи речення, звільняючи таким чином читача від зусилля самому думати — шукати найголовніше. Так підкреслення грає роллю кличів. Покликання на авторитети також належить до цієї категорії. І справді — для американця (не лише пересічного), напр., опінія Генрі Форда про китайську літературу важить більше, ніж опінія

незнаного йому китайського письменника. В книжці професора журналістики Колумбійського університету В. Піткіна ("Art of Useful Writing", by W. Pitkin) можна знайти конкретні вказівки, як треба писати для американців.

Є ще одна риса англійської мови: це — гумор, іронія, сарказм. Англосакси й українці мають глибоке почуття гумору (не мають і ненавидять його москвини). В щоденній мові їх багато гумору: люблять покепкувати (без злоби) навіть із самих себе. Це їх тон життя і ознака глибокої культури. Цей тон бачимо і в журналістиці, ним просякнені й промови. А іронія (особливо сарказм) — це дуже гостра зброя, якщо на місці й дотепна. На жаль, дотепність завмирає не лише в сплебеїзованих американців, а й у наших емігрантів. А українці народ «пар ексцеленс» дотепний, чого, на жаль, не бачимо в нашій еміграційній пресі, мова якої щораз більше шаблонізується, траферетніє. Не зустрінете в ній багато дотепів, іронії, сарказму; ба, мало коли зустрінете новий, яскравий вислів. Мова стає нудною, «серйозною», «науковою». Тому, перекладаючи таку нашу мову на англійську, мусимо пам'ятати, що американець «нудної» мови не читатиме, а відповідно до цього мусимо свій переклад «оживити».

Але мусимо добре бачити різницю між простою (нескомплікованою), зрозумілою, жвавістю мови і її вульгаризацією. Американці допускають навіть і в поважній журналістиці жаргон («сленг»). Ми ж, українці, не сміємо допускати його до наших перекладів, бо ж ми — як нація — не є духові плебеї і, вірю, ніколи ними не будемо. Сплебеїзовані (духово) одиниці з нашої, потойбічної і посейбічної, інтелігенції — це лише каліки доби поневолення, отже явище тимчасове. Сучасна банальність і невиразність нашої друкованої мови колись мине, а тепер мусимо свідомо боротись проти них. До речі, москвини

в УССР навмисно й планово культивують у нашій мові власне ці риси, здійснюючи свій плян знизити українську мову до рівня вульгарного, простонародного, бідного жаргону греккосія-плебея.

Лаконізм мови, гумор, іронія то ну — це прикмети вроджені (національні), тому їх не можна навчитися в школі. Школа може

лише усвідомити студента в їх потребі. Якщо він не має вродженого нахилу до них, то ліпше не давати йому перекладів на англійську мову. Гумору нам, українцям, Бог не пожалував, а якою мірою дав нам лаконізм, згл. балакучість — цього не дослідчили наші соціологи.

П. ШТЕПА

ПОЖЕРТВИ НА ПРЕСФОНД «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

Листа ч. 1051 (Манчестер). Жертвували по 10 ш. — О. Видра, А. Ткачук, К. Теліш; по 8 ш. — Ф. Косик; по 5 ш. — Т. Сагайдак, Оринчук; по 4 ш. — І. Юрчило, Шевчук, Тур., А. К.; по 3 ш. 6 п. — М. Гетта; по 3 ш. — Ф. Стефурак, М. Ткачук; по 2 ш. 6 п. — В. Піх, С. Денега; по 2 ш. — М. Косандяк, І. Партас.

Листа ч. 940 (Мансфілд). Жертвували по 5 ш. — О. Юрків, Ю. Олексюк, І. Гудз, В. Лайтер; по 4 ш. 6 п. — М. Юрків; по 3 ш. — С. Сіромолот, Н. Сэмюк; по 2 ш. 6 п. — В. Лютак, С. Стефанишин, М. Косип, В. Гогілін, Л. Побігун, Ф. Гозуляк, С. Чикало; по 2 ш. — Т. Думич, В. Возний, А. Кириленко, С. Святенька, П. Чарнецький, О. Галазіга, В. Лісовий, О. Мархевка.

Листа ч. 876 (Донстебл). Жертвували по 5 ш. — М. Венгер, Ф. Онацко, В. Щурик, З. Піхур, В. Мишак, Г. Ясак, О. Жук; Ф. Парцей — 2 ш.

Листа ч. 877 (Лютон). Жертвували по 5 ш. — А. П., М. З., В. Романюк, М. Романюк; по 2 ш. 6 п. — М. Павлюк, В. Трубарович, П. Коцюрuba; Добридень — 2 ш.

Листа ч. 878 (Лютон). Жертвували по 3 ш. — М. Весолович, М. З.; П. Коржанівський — 2 ш. 6 п.; М. Омелян — 2 ш.

Листа ч. 880 (Лютон). Жертвували: Л. Кудрій — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — О. Семчишин, О. Соколовський, Г. Натиньчук, М. Мирий, Г. Павлюк.

Всім Збірщикам і Жертводавцям — складаємо щиру подяку.

РЕДАКЦІНА ПРИМІТКА

Частину цитат у статті «Московський сфінкс», що була надрукована в червоному числі «Виз. Шляху» (1960 р.), взято з праці Дм. Донцова «Підстави нашої політики» (2-ге вид., ООЧСУ, Нью-Йорк. 1957). Рекомендуємо нашим Шан. Читачам познайомитися з поглядами Дм. Донцова на Росію і її культуру та з дороговказами нашої національної політики, що з'ясовані в цій вартісній і корисній для кожного книжці.

«ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» — ДЕШЕВИЙ, АЛЕ КОРИСНИЙ ПОДАРУНОК ДЛЯ ВАШИХ РІДНИХ І БЛИЗЬКИХ З НАГОДИ ЇХ ІМЕНИН, УРОДИН ЧИ ІНШИХ ПОДІЙ. ВИСИЛАЙТЕ ЗРАЗКОВІ ЧИСЛА «В. Ш.» СВОЇМ ЗНАЙОМИМ І ЗАОХОЧУЙТЕ ЇХ СТАТИ ПЕРЕДПЛАТНИКАМИ. ПОДАВАЙТЕ НАМ АДРЕСИ ВАШИХ ДРУЗІВ, ЩОБ ВИСЛАТИ ЇМ ЗРАЗКОВЕ ЧИСЛО ЖУРНАЛУ.

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА (ЛОНДОН)

ВИДАЛА ДОСІ ТАКІ НОВІ КНИЖКИ:

1. БУДНІ НАШОЇ ЕПОХИ, Лев Т. Орлигора; трилог., т. I, ст. 144.	3/-
2. БУДНІ НАШОЇ ЕПОХИ, Лев Т. Орлигора; трилог., т. II, ст. 124.	3/-
3. СМЕРТЬ, Б. Антоненко-Давидович; повість, стор. 130	2/6
4. ПАМ'ЯТІ В. Г. КРИЧЕВСЬКОГО, проф. Вадим Щербаківський; нарис, стор. 56	1/9
5. ТОЙ, ХТО БАГАТО ЗНАВ ТОГО, ЩО МИ ДАВНО ЗАБУЛИ, д-р Ю. Русов;	-/10
6. ЕНЕЇДА МОДЕРНА, Леонід Полтава; Дивні пригоди Григорія Чудотворця, стор. 132	4/-
7. З МИНУЛИХ ЛІТ, К. Подолянин; стор. 108	2/6
8. МАРСЕЛІНО — ХЛІБ І ВИНО, Хосе Марія Санчез-Сільва; оповідання для батьків, авторизований переклад д-ра Д. Бучинського, стор. 30 (вичерпано)	—
9. ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ А. О. КОШИЦЯ, проф. Вадим Щербаківський; стор. 53	1/6
10. МАР'ЯНА, Леонід Полтава; героїчна опера на 4 акти (лібретто), стор. 28 (вичерпано)	—
11. ЛЮБОРАЦЬКІ, Анатоль Свидницький; повість, стор. 236	7/-
12. УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ РІЗДВЯНІ ЗВИЧАЇ, Ізидора Левкович; стор. 42 (вичерпано)	—
13. ГЕРОЇЧНИЙ ТЕАТР, Н. Геркен-Русова; стор. 93	5/-
14. РОКСОЛЯНА, проф. В. Січинський; монографія, ст. 66 (вич.).	—
15. СТРАХ, Олена Звичайна; роман з-під советського життя, том I, стор. 360	10/-
16. СТРАХ, Олена Звичайна; роман з-під советського життя, том II, стор. 420	15/-
17. ПІД ТРЬОМА ОКУПАНТАМИ, С. Мечник; спогади підпільника-революціонера, стор. 208	9/-
18. УКРАЇНСЬКІ МИСТЦІ В АВТОБІОГРАФІЯХ, проф. Дам'ян Горняткевич; стор. 80	3/6
19. ВИБРАНІ ПОЕЗІЇ, Джон Кітс; вступна стаття й переклади Яра Славутича, стор. 52	2/6
20. ЛЮДИ ПІДПІЛЛЯ, збірка нарисів, оповідань і спогадів, стор. 292	10/-